

XVIII.

Kraj kolaboracionističkih režima u Jugoslaviji

POSljednji dani oružanih snaga NDH

Raspravljali smo o raznim stranim okupacijskim režimima, o brojnim anektiranim teritorijima, o različitim kolaboracionističkim snagama u Jugoslaviji tijekom Drugoga svjetskog rata i doveli smo priču do posljednjih dana rata. Zaključujemo je opisivanjem sudbine kolaboracionističkih skupina s kraja rata i ukratko dajemo ocjenu o NDH i o njenome nasljeđu.

U završnim danima rata temeljna je preokupacija oružanih snaga NDH, kao i njemačkih snaga koje su se povlačile s Balkana, uključujući i dvije kozacke divizije koje su služile u njemačkoj vojsci, bila dospjeti izvan dosega partizana kako im se ne bi morale predati. Početkom svibnja 1945. tri su partizanske armije, Druga, Prva i Treća (raspoređene tim redoslijedom po zemlji od sjeverozapada do sjeveroistoka), sudjelovale u potjeri za oružanim snagama NDH i njemačkim armijama koje su se povlačile.¹ Potonje su nastojale prvo doći do sjeverozapadne Hrvatske i Slovenije, a potom do Austrije.

Za Nijemce su te završne operacije jednostavno bile nastavak povlačenja koje je započelo u listopadu 1944. iz Grčke, Albanije i najjužnijih dijelova Jugoslavije. Nakon gubitka Beograda i Srbije, lakšeg smjera povlačenja u drugoj polovici listopada, Nijemci su se borili da održe Srijemsku frontu kako bi sebi ipak osigurali koridor za povlačenje preko Kosova, Sandžaka i Bosne. Čak i kada su 13. travnja 1945. Sovjeti zauzeli Beč, najveći dio njemačkih jedinica koje su se povlačile iz Grčke još se uvijek nalazio u dolini Drine, na granici između Bosne i Srbije. Slom Srijemske fronte 12. i 13. travnja 1945, koji je uslijedio nakon propasti njemačke ofenzive protiv Rusa u sjeverozapadnoj Mađarskoj, ubrzao je povlačenje Nijemaca kojima su se tada pridružile i oružane snage NDH. Planirana Zvonimirova linija istočno od Zagreba između Drave i Save, koju su Nijemci i ustaše odlučili nepopustljivo braniti, nije se mogla održati, i to utoliko više što nije bila pripremljena kakva obrana.² Sljedeći cilj bio je stići do sigurnijeg pribježišta u Austriji, jer su se po svaku cijenu željeli predati zapadnim Saveznicima (po maksimu: "atuj na Istoku, predaj se na Zapadu"). To je bio cilj i ostataka različitih

srpskih i crnogorskih četnika, jednoga dijela Ljotićevih jedinica i 10.000, ili toliko jakih, snaga slovenskih domobrana u Ljubljani i sjevernoj Sloveniji. Ostale Ljotićeve i četničke snage i manji broj slovenskih domobrana na području Ljubljanske kotline planirali su pobjeći u Italiju. Ciljevi tih kolaboracionističkih skupina bili su logični i prirodni, međutim kao što ćemo vidjeti oni su se kosili s prethodnim odlukama Velike trojice o tome kako postupati prema njemačkim jedinicama i jedinicama pod njemačkim nadzorom prilikom prekida neprijateljstva.

Tijekom travnja 1945. ustaške vlasti i vojno vodstvo raspravljali su o tome treba li koncentrirati sve njihove raspoložive snage u Lici kako bi se uspostavio kontakt sa savezničkim jedinicama koje su iz Italije ulazile na Slovensko primorje i u Istru i kako bi se njima predali. Međutim, taj bi plan, čak i da jest ozbiljno razmatran, zahtijevao pristanak general pukovnika Lohra koji je još bio vrhovni zapovjednik oružanih snaga NDH i koji bi mu se usprotivio zato što su mu one trebale da bi štitile zaleđe njemačkim jedinicama koje su se povlačile. Ostali ustaški čelnici, general Luburić na prvome mjestu, zamislio je da se jednostavno rasprše po šumama i planinama te da sami postanu gerila, nadajući se da će s vremenom moći dobiti pomoć iz inozemstva, jer su predviđali poslijeratni raskol među Saveznicima. Međutim, od daljnje razrade toga plana nije bilo ništa i umjesto toga su isplanirali bijeg prema Austriji. Da bi se objasnio položaj NDH i da bi se olakšala predaja svoje vojske Britancima u Austriji, vlada NDH je 4. svibnja prvo poslala poručnika Vitomira Dubaja, zajedno s tri britanska pilota koji su držani kao ratni zarobljenici, a potom 5. svibnja državnog tajnika Vjekoslava Vrančića, jednoga od Pavelićevih najpovjerljivijih savjetnika, s mornaričkim kapetanom Andrijom Vrkljanom kao njegovim prevoditeljem, u savezničko vrhovno zapovjedništvo za Sredozemlje u Italiji. Međutim, obje su misije propale. Partizani su presreli prvu, a kad su Vrančić i Vrkljan stigli u Italiju, umjesto da ih odvedu na sastanak, smjestili su ih u logor za ratne zarobljenike.³

Vidjevši da je sve izgubljeno, ustaška vlada i vojno zapovjedništvo prihvatili su se bijega u Austriju. Svojim su oružanim snagama zapovjedili da se ne predaju partizanima, nego da se povuku prema Austriji što je moguće brže te da se tamo predaju Britancima. Cilj je bio spasiti vodstvo i vojno sposobno ljudstvo oružanih snaga NDH s nadom da će se jednoga dana boriti uz pomoć Zapada. Članovi vlade su, kao skupina, napustili Zagreb 4. svibnja, dok je Pavelić s omanjom pratnjom napustio Zagreb 6. svibnja. Prije nego što su napustili grad, ustaše su sustavno posijali paniku među stanovništvom o opasnostima od napredovanja partizana kako bi potaknuli velik broj civila da im se pridruže kao izbjeglice. Mnogi su to i učinili, iako je među njima bilo više onih koji su se već povlačili ispred ili zajedno s kvislinškim snagama nego što je bilo Zagrepčana. Neki su ustaški pisci kasnije govorili o tom povlačenju

kao o „plebiscitu za NDH”. Jasno je da su mnogim civilima dali puške kako bi im omogućili da se bore u toj posljednjoj fazi povlačenja. Istovremeno su se i ostale njemačke jedinice i jedinice NDH koje su se borile protiv partizana na drugim sektorima fronte kretale glavnim smjerom prema Sloveniji i Austriji, s oružanim snagama NDH koje su služile kao zaštitna odstupnica njemačkim snagama.⁴

Nema mnogo sumnje da je glavni razlog neumitnih napora njemačkih i ustaških jedinica da pobjegnu partizanima bio strah da bi se potonji mogli prema njima ponašati na isti način i s istim osvetničkim žarom kao što su se oni ponašali prema partizanima i prema civilnom stanovništvu naklonjenom partizanima tijekom prethodnih četiriju godina. Doista, na početku svibnja Lohr je od vrhovnog zapovjednika savezničkih snaga zatražio zalihe za njemačke jedinice i oružane snage NDH pod njegovim zapovjedništvom kako bi se mogli nastaviti boriti protiv partizana, tvrdeći da oružanim snagama NDH i hrvatskom narodu prijeti opasnost od pokolja budu li se morali predati komunistima.⁵ Povrh toga, njemačko visoko vojno zapovjedništvo je na svaki način željelo izbjeći poniženje da se mora predati sili koju su stvorili i vodili civili, koju nikad nije moglo pokoriti i na koju se uvijek odnosio pogrdni izraz „partizanska banda”.

U međuvremenu je u Rheimsu u Francuskoj, 7. svibnja potpisan dokument o bezuvjetnoj njemačkoj predaji, a sljedećeg dana i u Berlinu. Stavci 2. i 3. utvrđuju:

2. Njemačko visoko vojno zapovjedništvo odmah će izdati zapovijedi svim njemačkim vojnim, pomorskim i zračnim vlastima i svim snagama pod njemačkim nadzorom da 8. svibnja prekinu aktivne operacije u 23:01 sati po srednjoeuropskom vremenu te da ostanu na mjestima koja zauzimaju u to vrijeme. Nijedan se brod, plovilo ili zrakoplov ne smije minirati, niti se smije napraviti ikakvo oštećenje njihovu trupu, strojnom pogonu ili opremi.
3. Njemačko visoko zapovjedništvo odmah će odgovarajućim zapovjednicima izdati i osigurati izvršenje svih daljnjih zapovijedi koje izdaju Vrhovni zapovjednik, Savezničke ekspedicijske snage i Sovjetsko visoko zapovjedništvo.⁶

Odluku savezničkih sila da nametnu bezuvjetnu predaju silama Osovine donijeli su predsjednik Roosevelt i premijer Churchill u Casablanci u siječnju 1943. godine. Sam termin, koji proistječe iz Američkoga građanskog rata, prvi je put nehotice uporabio Roosevelt na neslužbenoj tiskovnoj konferenciji koja je uslijedila nakon sastanka. Koncept „bezuovjetne predaje” – koji je doživio određene kritike na Zapadu nakon rata – postao je kamen temeljac savezničke politike i sastavni je dio dokumenata o predaji i Njemačke i Japana. Pojednostoj je poslije razradilo Vijeće ministara vanjskih poslova Velike trojice u

Moskvi u listopadu 1943. i konačno su bile prihvaćene na Jalti u veljači 1945. godine.⁷ Općenito govoreći, saveznički su zapovjednici imali ovlasti da prihvate predaju pojedinih njemačkih armija ili svih armija na jednoj fronti, no ne i onu njemačke vlade, čija je predaja trebala biti bezuvjetna i iznesena pred sve savezničke sile. Ta je politika djelovala na zajedničko zadovoljstvo Saveznika premda na veliku žalost Nijemaca, koji su se do zadnjeg trenutka nadali da će doći do razmirica između zapadnih Saveznika i Sovjeta, što će omogućiti Nijemcima da zaključe separatno primirje s prvim i zatim će se zajedno s njima okrenuti protiv potonjih. Nada je nestala, premda ne zbog nepostojanja njemačke spremnosti.⁸

Odredba o bezuvjetnoj predaji odnosila se i na oružane snage NDH, koja je u operativnim zonama bila pod nadzorom njemačke vojske tijekom većeg dijela rata. To je značilo da su i one trebale obustaviti aktivni otpor 8. svibnja u 23:01 sati i ostati ondje gdje su se našle, što je podrazumijevalo predaju partizanima. Međutim nakon što je za te uvjete 6. svibnja saznao Lohr, a preko njega i Pavelić 7. svibnja, vlada NDH je već provela svoju prethodnu odluku od 3. svibnja da izbjegne u Austriju, s Pavelićem koji će doći za njom, i da vojsci mora prebaciti onamo što je brže moguće kako bi se ona predala Britancima.⁹ Nakon što su 5. svibnja ustaški vladini čelnici, bez Pavelića, došli do Klagenfurta u Austriji, oko 7. svibnja u blizini Villacha uhvatila ih je skupina jugoslavenskih partizanskih oficira za vezu koji su nadirali prema Austriji s britanskim jedinicama i izručila ih je jugoslavenskoj vladi.¹⁰

Nakon što je Pavelić napustio Zagreb 6. svibnja, on se namjeravao pridružiti svojoj vladi u Austriji. Dok je putovao kroz Sloveniju, Lohr mu je 7. svibnja javio da mu predaje zapovjedništvo nad oružanim snagama NDH, uključujući i ostatke triju legionarskih divizija. Lohr se oslobodio onoga što mora da je smatrao političkim i vojnim kamenom oko vrata nakon što mu više nije bila potrebna pomoć oružanih snaga NDH pri njemačkom povlačenju. Međutim, Pavelić nije imao ovlasti da to učini i djelovao je po svome nahodenju, kao i onda kad se nastavio boriti nakon što je bezuvjetna predaja stupila na snagu. Ironično, upravo je samo u tom trenutku sloma i predaje Pavelić uopće imao zapovjedništvo nad većim dijelom onoga što je trebala biti njegova vojska. Prva i posljednja zapovijed koju je dao svojim jedinicama bila je da se ne predaju partizanima, nego da silovito krenu prema Austriji. Nakon 7. svibnja on se više nije čuo s njima. Činjenica da je Pavelić putovao s malom pratnjom odijeljen od ostalih članove vlade, da je prestao održavati vezu sa svojim jedinicama i da je kasnije uspio izbjeći uhićenje savezničke vojske i policijskih snaga, upućuje na to da je imao unaprijed smišljeni plan bijega.¹¹

Umjesto da slijede jasan jezik bezuvjetne predaje, obojica su, i Lohr i Pavelić, zapovjedili svojim jedinicama da se nastave boriti dok se povlače prema austrijskoj granici. To je nastojanje, koje je trajalo cijeli tjedan nakon što je

rat u ostatku Europe bio gotov, dovelo mnoge od tih jedinica do same granice, a neke stvarno i do austrijskog teritorija. Većina je, međutim, uhvaćena na jugoslavenskom teritoriju i zarobljena ili ubijena u završnim bitkama. Čak i one jedinice koje su uspjele pobjeći u Austriju, kao što ćemo vidjeti, poslije su bile prisiljene da se predaju partizanima u skladu s uvjetima predaje koje su postavili Saveznici.¹²

Problem onoga što se stvarno dogodilo oružanim snagama NDH i izbjeglicama u pratnji koji su se povlačili prema Austriji tijekom svibnja 1945. još izaziva bijes među hrvatskim emigrantima, jednako i među ustašama i među onima koji to nisu, i među jednim brojem nehrvatskih autora koje zanima taj problem zbog njihovih prokatoličkih i protukomunističkih gledišta. Tijekom mnogo godina pristaše ustaša postojano su tvrdili da su oružane snage NDH i izbjeglice stvarno prešle u Austriju i da su se predali Britancima na prostoru kod Bleiburga. Prema toj verziji, te su jedinice razoružali Britanci i potom ih izručili partizanima, a poslije su stradavali na tzv. „marševima smrti” čim su stupili na jugoslavensko tlo. Prema tom gledištu, Britanci su bili odgovorni jer su prihvatili te snage kao ratne zarobljenike, razoružali ih i zatim ih izručili jugoslavenskim komunistima, te prema tome snose velik dio krivnje za ono što im se poslije dogodilo. Partizani su proglašeni odgovornima za uništavanje većine jedinica i izbjeglica nakon što su ih odveli u Jugoslaviju.¹³

Prvi dio te interpretacije temeljito je opovrglo objavljivanje sjećanja Milana Baste, hrvatskoga Srbina i tadašnjeg 24-godišnjeg potpukovnika koji je služio kao partijski komesar u 51. partizanskoj vojvođanskoj diviziji, koja je pregovarala o predaji. Bastin je prikaz poslije potvrdio Danijel Crljen, jedan od ustaških pregovarača koji je bio s Britancima, u posebnom izdanju *Studiae Croaticae* iz 1963. posvećene „La Tragedia de Bleiburg”.¹⁴ Ukratko, čini se da se dogodilo sljedeće. Neke su jedinice oružanih snaga NDH – zapravo združene domobransko-ustaške jedinice (iako su ustaške formacije i dalje nosile svoje istaknuta obilježja), doista prešle na austrijski teritorij. Međutim, budući da su njihove kolone bile duge vjerojatno 45 - 60 kilometara, mnogi su i dalje bili na jugoslavenskom teritoriju dok su njihovi predstavnici vijećali s britanskim i partizanskim predstavnicima. Ujutro 15. svibnja njihovo je izaslanstvo, koje se sastojalo od dvojice važnih generala (Ivana Herenčića i Vjekoslava Servatzyja) i pukovnika Danijela Crijena, dotadašnjeg ravnatelja Državnog ravnateljstva za promidžbu, posjetilo brigadira Scotta koji je morao doći iz Klagenfurta i koji je pokušao dogovoriti predaju britanskim snagama. Međutim, na temelju uvjeta o bezuvjetnoj njemačkoj predaji, Scott je izjavio da on ne može prihvatiti njihovu predaju i da bi se oni trebati predati jugoslavenskoj vojsci (partizanima). U tom se trenutku s ustaškim predstavnicima suočio Basta i još jedan partizanski oficir, potpukovnik Ivan Kovačić Efenka. Bastina divizija bila je dio partizanske 3. armije pod zapovjedništvom general pukovnika

Koste Nađa, koji je dobio zadatak da progoni njemačke jedinice i oružane snage NDH i da ih spriječi da prijeđu austrijsku granicu. Slovenac Efenka bio je pripadnik slovenske brigade u 3. armiji koja je progonila Nijemce i oružane snage NDH s juga i zapada s istim ciljem. Basta je ustaškim predstavnicima dao ultimatum od jednog sata da se predaju ili da budu izloženi općem napadu. Partizanske su snage imale prednost jer su bile uvjerene kako će, bude li potrebno, dobiti pomoć britanskih snaga, dok su se oružane snage NDH, kao poražena neprijateljska vojska, našle u užasnom škripcu iz kojeg nisu imale drugog izlaza. Ustaški predstavnici iznijeli su mnoštvo protuprijedloga, posebno o vremenskim uvjetima ultimatumu, opravdavajući se zbog nemogućnosti da organiziraju predaju dugih kolona, teškoće u komuniciranju i tako dalje. Međutim, oni su zapravo kupovali vrijeme nadajući se da će se pronaći neko drugo rješenje. Partizanski predstavnici produžili su ultimatum za petnaest minuta. Ustaški predstavnici su se povukli i pokušali Britancima poslati drugo izaslanstvo s časnicima kojima je na čelu bio Slavko Štancer, postariji general, kako bi ih iznova uvjerali da se riješi njihov položaj. Međutim, umjesto da dođu do stožera britanskoga zapovjednika, izaslanstvo se putem izgubilo i ušlo je pravo u stožer 51. partizanske divizije, gdje su članove izaslanstva zarobili. U međuvremenu su partizani zarobili nekoliko vodećih ustaških časnika, uključujući generala Servatzyja i pukovnika Franju Sudara. Čelnicima oružanih snaga NDH postalo je očito da nije bilo alternative te su se nakon isteka ultimatumu oružane snage NDH predale partizanima. Da nisu to učinile, partizani bi vjerojatno morali od Britanaca zatražiti pomoć. S obzirom na situaciju, britansko nuđenje pomoći bilo je jedan od vrlo uvjerljivih čimbenika koji je ustaše nagnao na brzu predaju.

Lord Nicholas Bethell, koji je ukratko ocrtao predaju oružanih snaga NDH na osnovi britanskih vojnih izvještaja, potkrijepio je tu verziju događaja. Bethell je opisao kako je brigadni general Scott, britanski zapovjednik, odbio prihvatiti predaju oružanih snaga NDH i kako je rekao njihovim predstavnicima da se moraju predati partizanima i da je on, odluče li to odbiti, spreman pomoći partizanima ukaže li se potreba. Scott zapravo nije raspolagao stvarnim snagama, u slučaju da su to od njega tražili. Ono što ga je navodno brinulo bila je tvrdnja predstavnika oružanih snaga NDH da predstavljaju vojsku od 200.000 vojnika koje je pratilo nekih 500.000 izbjeglica. On nije imao ni uvjete ni sredstva da zbrine takvo mnoštvo.¹⁵ Britanski izvještaj govori samo o oko 25.000 pripadnika oružanih snaga NDH na području koje su u Austriji okupirali Britanci, što je također vjerojatno netočno, premda definitivno limitira pretjerane brojke hrvatskih pisaca u emigraciji.¹⁶

Jedan važan čimbenik za zapadne Saveznike koji se pokazao katastrofalnim za kolaboracionističke snage duž granice, bio je strah Saveznika da bi moglo doći do oružanoga sukoba s jugoslavenskim partizanima zbog njihova svojatanja

Trsta, Julijske krajine i dijelova austrijske Koruške. Saveznici su mislili da Titovu nepopustljivost oko tih zahtjeva treba pripisati Staljinovoj podršci. Zapravo, sam se Staljin bojao da bi Titovo ponašanje zbog krive procjene moglo uplesti Sovjete baš u takvu vrstu vojnog okršaja, što oni sebi i nisu mogli dozvoliti i što su htjeli izbjeći po svaku cijenu. Nakon što je Staljin zapovjedio Titu da povuče svoje jedinice iz Koruške i Trsta trećeg tjedna u svibnju, Jugoslaveni su promptno pristali. To je, međutim, bilo prekasno za kolaboracionističke snage.¹⁷

Nakon što je izdana zapovijed za predaju, neki su ustaški časnici i vojnici te neki civilni dužnosnici i izbjeglice, osobito oni koji su prije čuli vijesti, uključujući Herenčića i Crljena, pobjegli u šumu koja ih je okruživala s obiju strana jugoslavensko-austrijske granice nadajući se da će prodrijeti dublje u Austriju. Neki su izbjegli u bugarsku vojsku koja se nalazila na tom području, a poslije su prebjegli u britansku okupacijsku zonu u Austriji. Ne postoje točne brojke o broju ustaša i ustaških simpatizera koji su pobjegli na taj način, iako se čini da bi hrvatski politički emigranti mogli takve statističke podatke prikupiti bez prevelika truda. Čini se da je procjena pukovnika Ivana Babića o 20.000 osoba posljedica nemarna tumačenja Kiszlingovih brojki.¹⁸ Međutim, čak i ako su neki uspjeli pobjeći, velika većina jedinica oružanih snaga NDH koje su prešle u Austriju, kao i one koje su još bile u Jugoslaviji, pale su u partizanske ruke.

Tri problema vezana uz to pitanje još su predmeti rasprave. Prvo, koliko se vojnika oružanih snaga NDH i civilnih izbjeglica stvarno povlačilo i koliko je njih palo u partizanske ruke? Drugo, koliko je vojnika uhvaćeno na jugoslavenskom teritoriju, a koliko ih je uspjelo prijeći u Austriju i koliko ih je bilo vraćeno partizanima? I treće, što se dogodilo tim vojnicima i izbjeglicama nakon što su izručeni partizanima?

S obzirom na prvo pitanje, o broju vojnika i civila o kojima je u njemu riječ, ne postoji jednoglasno slaganje ni među ustaškim i ustašama naklonjenim izvorima ni među izvorima jugoslavenskih komunista objavljenih u različitim vremenima. Među ustaškim izvorima, Babić je tvrdio da je bilo riječ o 200.000 vojnika oružanih snaga NDH i civila, od kojih je pobjeglo 20.000. Crljen je u jednom intervjuu ustvrdio da su se oružane snage NDH sastojale od 250.000 vojnika ili više. Ostali su hrvatski emigranti tvrdili da je partizanima u Austriji izručeno 250.000 Hrvata i da im se u Sloveniji predalo dodatnih 160.000 nakon što su uvidjeli uzaludnost bijega preko granice. Posebno izdanje *Studiae Croaticae* posvećeno Bleiburgu tvrdilo je da je „blizu 300.000 Hrvata palo u komunističke ruke”. Isti je izvor, koristeći brojke dobivene od srpskih političkih emigranata, procijenio da su time bile obuhvaćene „tisuće” srpskih i najmanje 3000 crnogorskih kvislinških i četničkih vojnika.¹⁹

Rudolph Kiszling, austrijski vojni povjesničar, i slijedeći njega, većina ostalih njemačkih pisaca o toj temi, tvrde da se predalo 200.000 pripadnika oružanih snaga NDH i ostalih jugoslavenskih kvislinških vojnika.²⁰

Među jugoslavenskim (komunističkim) izvorima, službena povijest Narodnooslobodilačkog rata iz 1941-1945. navodi da je zarobljeno oko 50.000 ustaša i četnika te da je zajedno skupljeno 24.000 civilnih izbjeglica u posljednjim danima operacija na austrijskoj granici. Basta je naveo da se oko 100.000 kvislinških časnika i vojnika te mnogo civila predalo 15. svibnja 1945, na raznim mjestima u blizini jugoslavensko-austrijske granice. General potpukovnik Kosta Nad, zapovjednik Treće armije, izjavio je u intervjuu da je do 15. svibnja 1945. više od 100.000 neprijateljskih vojnika – ustaša, četnika, domobrana i Nijemaca, uključujući i SS diviziju Prinz Eugen – bilo opkoljeno na jugoslavenskoj strani rijeke Drave između Maribora, Dravograda i Celja, te da su se mnogi borili i radije su bili spremni poginuti nego da se predaju.²¹

Godine 1964, jugoslavenski Savez boraca iznio je drugu brojku. Prema toj informaciji, pri završnom oslobađanju Jugoslavije od njemačkih okupatora i pomagača tijekom 1945, jugoslavenska vojska (partizani) zarobila je 221.287 neprijateljskih vojnika, od kojih su 84.453 bili pripadnici Wehrmachta.²² Time bi 136.834 otpalo na vojnike svih ostalih snaga, od kojih su većina bili vojnici oružanih snaga NDH. Udruženje, međutim, nije navelo jesu li „pripadnici Wehrmachta” uključivali ljude iz 369, 373. i 392. pješačke divizije (legionarskih divizija). Njih su prvotno sačinjavali vojnici oružanih snaga NDH i njemački časnici i stručnjaci, premda su prema kraju rata Hrvati uglavnom bili zamjenjivani Nijemcima. Usprkos tomu, bilo da su te divizije dodane kao dio Wehrmachta ili ne, one su uključivale samo nekoliko tisuća vojnika. Ako dalje pretpostavimo da oko 20.000 vojnika koji nisu bili dio Wehrmachta jesu bili pripadnici nehrvatskih jedinica – srpskih, crnogorskih i slovenskih – onda ih je najviše oko 116.000 moglo pripadati jedinicama oružanih snaga NDH.

Važno je zapamtiti, prilikom raspravljanja o predaji njemačkih, kvislinških i ostalih kolaboracionističkih jedinica partizanima na jugoslavensko-austrijskoj granici na kraju rata, da su skupine koje su gubile imale propagandnog interesa prikazati što je moguće veći broj zarobljenih i tvrditi da su nad njima pokolj izvršili partizani. Partizani su, naravno, imali propagandni interes upravo u suprotnom. Međutim, stavimo li propagandu na stranu, jedna je stvar jasna: partizanske operacije protiv njemačkih jedinica koje su bježale bile su vrlo krvave, s obzirom da su potonje odbijale pozive na predaju. I njemačke i jugoslavenske jedinice neprestano su se borile kako bi si prokrčile put izvan stvarnoga okruženja ili onoga koje im je prijetilo. Ustaške su jedinice, bojeći se osвете partizana, očajnički pokušavale izbjeći da budu okružene i sve do 14. svibnja vodile su prave bitke kako bi rute za bijeg održale slobodnim. Partizani, koji su se bojali da bi njihovi neprijatelji mogli pobjeći u Austriju i koji su bili nesigurni u ono što bi se dogodilo potom, nesmiljeno su ih nastojali opkoliti i uništiti ih što je moguće više. Nema mnogo sumnje da je mržnja koja se prema ustašama skupljala pune četiri godine sada došla do svoga vr-

hunca. Zapravo, završni ratni okršaji na jugoslavensko-austrijskoj granici bile su operacije razaranja i uništavanja, i zato su stajale mnogo života. Sudbina neprijateljskih jedinica bila bi surova čak i da se jesu pokorile odredbama bezuvjetne njemačke predaje i da su odložile svoje oružje 8. svibnja.²³ Ona je postala još surovija nakon što su pokušali pobjeći. Povrh toga, već tijekom studenoga 1944. privremena partizanska vlada utvrdila je politiku uništavanja svih kvislinških i kolaboracionističkih snaga na jugoslavenskom teritoriju, i to se naravno odnosilo i na oružane snage NDH.²⁴

Također je vrijedno ponovno spomenuti kako su se Pavelić i ustaše do kraja nadali da će se spasiti zbog razmirica između zapadnih Saveznika i Sovjeta. Neki su se ustaški čelnici nadali da će zapadni Saveznici sačuvati oružane snage NDH kao „nukleus oružanih snaga za borbu protiv agresivnoga međunarodnog komunizma”.²⁵ Takve, puste nade, gajili su i Mihailović i četnici kao i pripadnici Ruske oslobodilačke armije pod vodstvom generala Andreja Vlasova. Tome su se nadali i slovenski domobrani, čija ću sudbinu opisati u sljedećem odjeljku. Dokumenti o posljednjim Hitlerovim danima koji su objelodanjeni tijekom 1960-ih pokazuju da je i on bio uvjeren gotovo do samoga kraja da će ga spasiti raskol između zapadnih Saveznika i Sovjeta.²⁶ Iako se takav razdor naposljetku ipak zbilo, a Hladni je rat započeo upravo tih dana, do razdora je došlo nakon što je većina njemačkih ratnih političkih i vojnih čelnika zatvorena, pogubljena ili na druge načine učinjena neškodljivim i nakon što je većina kolaboracionista koji su nešto značili u istočnoj i jugoistočnoj Europi, ukoliko nisu pobjegli na Zapad, zatvorena ili pogubljena.

Činjenica jest da je apsolutno nemoguće utvrditi točan broj pripadnika oružanih snaga NDH i civilnih izbjeglica koji su pokušali izbjeći u Austriju, a bili su prisiljeni predati se partizanima. Tomu je tako iz jednostavnog razloga što su vojne snage i s njima izmiješani civili koji su često kad se od njih tražilo da se predaju odbijali to učiniti pa su ubrzo nakon toga poginuli u bitkama s partizanima. Teško je moguće da je u uvjetima potpunoga kaosa – stalnoga povlačenja, neprestanih borbi i izrazite zbrke jer se svatko pokušavao domoći austrijskoga teritorija – ustaško zapovjedništvo znalo stvarno brojčano stanje svoje vojne sile; koliko ih je bilo mrtvih ili nestalih u različitim jedinicama, bitkama, pojedinim razdobljima i mjestima; koliko ih je prešlo partizanima; koliko ih je zarobljeno; koliko ih je pobjeglo u šume; itd. S obzirom na okolnosti, ono nikako nije moglo doći do takvih informacija. Ono što je značajno, nijedan od ustaških ili proustaških pisaca o ovoj temi ne spominje bilo koju specifičnu jedinicu oružanih snaga NDH. Oni jasno ne navode je li bila dovršena reorganizacija vojske poduzeta potkraj 1944, koja je bila brojčana snaga jedinica određenog dana ili jesu li takozvane legionarske divizije bile u sklopu jedinica koje su bježale. Takvi bi podaci olakšali utvrđivanje stvarnoga broja jedinica na jugoslavensko-austrijskoj granici jer je poznata sudbina tih

jedinica na kraju rata. Međutim, budući da nemaju takve informacije, ustaški i proustaški pisci pribjegavaju procjenama, i s obzirom na emocionalne čimbenike koji su uključeni, takve su procjene uzrok moguće velike pogreške. Također je u naravi tih tekstova, koji su gotovo isključivo propagandistički, da se što je moguće više uveća broj onih koje su masakrirali njihovi neprijatelji na kraju rata i da se umanju broj ili rijetko spomenu oni koji su umrli od njihove ruke, tj. Srba, Židova, Roma i antifašistički nastrojenih Hrvata u NDH. Komunistički autori, naravno, suprotstavljaju se takvim mistifikacijama, ali stvaraju i svoje mitove.

S obzirom na drugo pitanje, o broju zarobljenih i partizanima izručenih vojnika, također postoje sporenja. Mnogi ustaški i proustaški pisci ostaju pri tome da su se sve oružane snage NDH uspjele domoći austrijskoga teritorija, gdje su se skupile na velikoj livadi u blizini Bleiburga i predale britanskom zapovjedniku. Pod prijetnjom britanskih zrakoplova i tenkova, oni su ubrzo razoružani i izručeni partizanima.²⁷ To je također Kiszlingova verzija, koja je dospjela u mnoge druge studije. Takvo pisanje upućuje na to koliko je malo kritičkoga truda uloženo da se utvrdi što se doista dogodilo tijekom tih dvaju gorkih dana kako s njemačkim jedinicama tako i s oružanim snagama NDH. Fizički bi bilo nemoguće okupiti na području Bleiburga, a kamoli na brijegu koji se nalazi u blizini, 200.000 vojnika i desetine tisuća civilnih izbjeglica, kao što to Kiszling i mnogi drugi pisci poslije njega žele da vjerujemo.²⁸ Kako prema partizanskim tako i prema ustaškim izvorima, oružane snage NDH borile su se s partizanima sve do 14. svibnja kako bi sebi oslobodile put za daljnje napredovanje prema Austriji. Povrh toga, jedna bi divizija od recimo 15.000 ljudi (iako su i njemačke i domobransko-ustaške divizije u to vrijeme imale vrlo neujednačen broj ljudi zbog gubitaka – od borbi, operacija povlačenja i stalnih dezertiranja – i nisu bile u mogućnosti ponovno popunjavati jedinice), bez ikakvih vozila ili artiljerije, trebala marširati 7,2 kilometra, u četveroredu.²⁹ Danijel Crljen, vodeći ustaški autoritet po pitanju Bleiburga, u pismu Jurju Krnjeviću, glavnom tajniku HSS-a u izbjeglištvu, 1946. je zabilježio da su se kolone u kojoj su bile oružane snage NDH i civili koji su ih pratili bile duge od 40 do 60 kilometara.³⁰ Drugim riječima, njemačke i oružane snage NDH koje su se predale partizanima mora da su to učinile na različitim lokalitetima, uključujući i Bleiburg, međutim ni pod kakvim okolnostima nisu mogle sve to učiniti kod Bleiburga. To su u potpunosti potvrdila partizanska i neka ustaška djela, koja pokazuju gdje su razne njemačke i ustaške jedinice bile teško poražene, a njihovi ljudi zarobljeni.³¹

U posljednjim se desetljećima u Jugoslaviji o događajima s kraja rata otvorenije razgovaralo, a u nekim je prilikama toj raspravi pristupljeno s više znanstvene skrupuloznosti.³² U tom smislu valja istaknuti demografsku analizu o događajima na Bleiburgu autora Vladimira Žerjavića, koja bi mogla poslužiti

smještanju različitih procjena o gubicima stanovništva suprotnih strana u njihove prave odnose. Žerjavić je bio jedan od dvojice modernih istraživača čije smo djelo u prethodnom poglavlju o cjelokupnim ratnim gubicima stanovništva u Jugoslaviji ocijenili objektivnim i pouzdanim. On je smatrao da su njegove procjene gubitaka stanovništva za cijelu zemlju vrlo precizne, a da su procjene za pojedina područja manje sigurne. Naposljetku, da su procjene za određene kategorije žrtava najmanje točne. Uzevši u obzir tu premisu, Žerjavić je izračunao da je ukupno 125.000 kvislinških snaga i kolaboracionista – što znači, bivših jedinica Ustaške vojnice, Hrvatskog domobranstva i posebnih muslimanskih jedinica – iz Hrvatske, BiH te Srijema (dakle, teritorija NDH) ubijeno tijekom rata i u stradanjima u svibnju 1945. i nakon toga. Od toga je 65.000 ubijeno tijekom rata, a 60.000 u svibnju 1945. i nakon toga. Od tih 60.000 gotovo 50.000 ih je ubijeno kod Bleiburga i na Križnom putu, a oko 10.000 u vezi s događajima kod Viktringa (o čemu se raspravlja u nastavku u odjeljku o slovenskim snagama). Kad se žrtve ostalih nacionalnosti – oko 10.000 Srba i Slovenaca – pridodaju tome, događajima kod Bleiburga i Viktringa te njihovim neposrednim posljedicama može se pripisati 70.000 mrtvih svih nacionalnosti.³³

Što se tiče trećega pitanja, sudbine jedinica i izbjeglica izručenih partizanima u Jugoslaviji, čini se da nema mnogo sumnje da je velik broj kvislinških vojnika, osobito onih koji su nekada bili u elitnim ustaškim jedinicama, doživio svoj kraj u Sloveniji ubrzo nakon 15. svibnja ili za vrijeme dugih marševa smrti prema kažnjeničkim logorima u tjednima koji su uslijedili. Kako bi izdvojili svoje protivnike, partizani su pregledali sve logore s ratnim zarobljenicima, skupine civilnih izbjeglica, vojne bolnice i tome slično. Nema sumnje da su također pročešljali ruralna područja gdje je bio zarobljen golem broj neprijateljskih vojnika kako bi uhvatili sve zaostale bjegunce. Meni je samome dobro provjereni izvor rekao da su partizani povremeno i u svojim redovima pronalazili ustaše i četnike, koji su im se pridružili u kasnijim fazama rata kako bi spasili svoje živote i koji su se brutalno ponašali prema njemačkim i jugoslavenskim kvislinškim zatvorenicima kako bi otklonili sumnju sa sebe.

Za razliku od mnogih drugih operacija jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske, koje su jugoslavenski komunisti opisivali do najmanjih pojedinosti, vrlo je malo napisano o operacijama u Sloveniji blizu austrijske granice koje su se dogodile u tjednu od 7. do 15. svibnja 1945. godine. To bi samo po sebi upućivalo na to da su se zbile stvari za koje službeni i prokomunistički povjesničari smatraju da je o njima najbolje ne raspravljati.

Psihološki, lako je razumjeti oštro postupanje koje su partizani odmjerili svojim domaćim neprijateljima. S obzirom na krvavu vladavinu ustaša, za koje se lako gubila glava, kao i na ponašanje četnika i ostalih kvislinških formacija prema partizanima i propartizanskim dijelovima stanovništva, oni su teško mogli očekivati da će se izvući bez osvete. Građanski je rat u Jugoslaviji od

početka karakterizirao iznimno visoki stupanj divljaštva, i teško da je mogao završiti na drugačiji način. I pobjednici i pobijedeni su došli iz istog društvenog i kulturnog zaleđa. Okrutan završetak građanskog rata razumljiv je ako se prisjetimo da su sve kvislinške snage i četnici surađivali s neprijateljem tijekom većeg dijela ili tijekom cijeloga rata i da su svi partizane smatrali bezbožnim komunističkim odmetnicima, koje treba uništavati kad god se za to ukaže prilika. Da je ishod rata bio suprotan, s kvislinškim snagama kao pobjednicama i s partizanima na strani gubitnika, ista bi se stvar dogodila ostacima partizanskih snaga.

Međutim, osveta nije jedini čimbenik koji je igrao ulogu u oštrom postupanju prema poraženim snagama. Kao što smo vidjeli, svi oni koji su surađivali sa silama Osovine na kraju rata pokušali su sklopiti dogovor sa Saveznicima. Oni ne bi imali ništa protiv toga da nastave oružanu borbu protiv partizana s podrškom Zapada i da se vrate na vlast u Jugoslaviju, sada na račun zapadnih sila. Prilično je vjerojatno da se novi jugoslavenski komunistički režim, sporeći se sa Saveznicima oko Istre i Trsta, bojao upravo takva mogućeg razvoja događaja te je uništio koliko je god mogao svojih protivnika kako bi se zaštitio od potencijalne opasnosti.³⁴ Preventivne mjere obrane partizana bile su također usmjerene protiv zavjeta preživjelih kvislinških snaga da će se boriti protiv komunističkoga režima i protiv kasnijih pokušaja ustaša i u manjoj mjeri četnika da se infiltriraju u zemlju kako bi vršili sabotaže i poticali građanski rat.³⁵ Uništenje većega dijela kvislinških snaga zarobljenih na kraju rata – što je činjenica – bio je čin masovnoga terora i realizacija okrutne političke koncepcije, sličnog onome koji su prakticirale ustaše i četnici tijekom rata.

Međutim, unatoč radikalnom čišćenju do kojeg je došlo, u Jugoslaviji je ostao priličan broj ljudi koji su se aktivno suprotstavili novom režimu. Prema službenim jugoslavenskim podacima, nove sigurnosne snage poslije su ušle u trag i likvidirale oko 11.000 „agenata i špijuna” koje su navodno u zemlji ostavile bivše okupacijske vojske, kvislinški režimi i četnici, te su likvidirali više od 12.000 naoružanih pojedinaca i članova skupina koje su se suprotstavljale novom režimu.³⁶ Kasnija nastojanja političkih emigranata, posebno ustaša, da ubace agente u Jugoslaviju doživjela su neuspjeh.

Sada moramo postaviti stvarno fundamentalno pitanje, tj. tko je odgovoran za Bleiburg, shvaćeno u najširem smislu, kako bi se odredio smisao događaja diljem cijele jugoslavensko-austrijske granice u posljednjim tjednima prije završetka rata i neposredno nakon toga. O problemu Bleiburga očito se ne može raspravljati izdvojeno, kao što to ustaški i proustaški pisci redovno čine. On je tijesno povezan s uspostavom i općom politikom NDH, s ustaškim terorom usmjerenim protiv srpskoga stanovništva, s odlučnim savezom NDH s nacističkom Njemačkom i sa završnim nastojanjima ustaša da pobjegnu i da se povežu sa Zapadom protiv komunista. Stoga moramo zaključiti da je odgo-

vornost za Bleiburg kolektivna odgovornost Pavelića i ustaškoga režima. Koju god da je cijenu hrvatska nacija platila tijekom i neposredno nakon rata, nju treba pripisati političkim smjernicama te male skupine fašističkih ekstremista koja je bila u savezu s tradicionalnim neprijateljima jugoslavenkih naroda.

Međutim, poslušajmo hrvatskog emigranta, bivšeg rimokatoličkog svećenika, koji 1960. piše o tom posljednjem činu hrvatske tragedije iz svibnja 1945. godine.

Danas, nakon petnaest godina, neizbježan je sljedeći zaključak.

Vojska i narod htjeli su nastaviti s borbom.

Poglavnik i vlada povelili su sa sobom vojsku i narod zajedno s njihovom pratnjom, kako bi se Britancima i Amerikancima pokazali u boljem svjetlu, i time su ponizili hrvatski narod, kao što ih nitko nikada nije ponizio u njihovoj dugoj povijesti.

Svi su oni, poglavnik i vlada, uvidjevši da im ova pratnja ne pomaže, počeli spašavati svoju kožu, prepustivši vojsku i narod partizanskim egzekutorima.³⁷

Ovo je najteža optužba Pavelića i njegove vlade za blajburšku katastrofu. Međutim, nijedna politička skupina nije voljna prihvatiti ovakav pravorijek. Iz toga proizlazi da ustaše i simpatizeri ustaša čine sve što je u njihovoj moći kako bi svu odgovornost prebacili na Britance i partizane te kako bi iz toga pitanja izvukli političku korist. Zapravo, moglo bi se reći kako bi ustaše u postojećim okolnostima morale izmisliti blajburški „kompleks” da on nije postojao. Zamislite teški položaj hrvatskih propagandista u izbjeglištvu posljednjih pedeset godina da nisu imali Bleiburg i poslije toga suđenje i zatočenje kardinala Štepinca na koje su se mogli usredotočiti i odvlačiti pozornost od djela koja su ustaše počinili za vrijeme rata.

Zanimljivo je na ovome mjestu usporediti Dražu Mihailovića, vođu velikosrpskoga (ili unitarnojugoslavenkoga) projekta te Antu Pavelića, vođu ultradesničarskih hrvatskih snaga. Mihailović je ostao u Jugoslaviji – kojeg su prijevarom partizani naveli da tako i učini – iako je svim njegovim glavnim pomagačima bilo suđeno, a neki su uspjeli otići, i na kraju umire mučeničkom smrću ostavljajući legendu iza sebe. Pavelić se ponio potpuno drugačije. Za razliku od bilo kojeg drugoga njemačkog saveznika, on je ostao vjeran Nijemcima sve do posljednjeg dana rata, zapravo dok nisu njega i njegove jedinice prepustili sudbini kad od njih više nisu imali koristi. Budući da je Lohr 7. svibnja prenio zapovjedništvo nad ostacima oružanih snaga NDH na Pavelića, neki su ustaše prigovorili da su ih Nijemci ostavili na cjedilu.³⁸ Zapravo, to je bio očekivani trenutak u kojem ih Nijemci više nisu trebali da im pomognu oko povlačenja. Povrh toga, u posljednjim danima svoga režima, Pavelić odnosno njegovi pristaše, pogubili su nekoliko važnih prijašnjih sljedbenika, uključu-

jući i bivšega ministra vanjskih i unutarnjih poslova Mladena Lorkovića i bivšega ministra oružanih snaga i prometa i javnih radova Antu Vokića, koji su u kolovozu 1944. pokušali prevesti Hrvatsku na stranu Zapada dok je rat još trajao.³⁹ Ova majstorija političke osvete još zapinje u grlu mnogim hrvatskim političkim emigrantima koji nisu bili ustaše, no koji su podupirali zamisao o samostalnoj hrvatskoj državi i koji su, očito pogrešno, mislili da je mijenjanje strana 1944. od sila Osovine prema Saveznicima moglo spasiti NDH. Konačno, nakon što je njemačka, a samim time i ustaška vladavina završila u Hrvatskoj, Pavelić je mislio samo na spašavanje svoje kože. S dugom i uspješnom karijerom koju je od prije imao u međunarodnim zavjerama, uspio je pobjeći iz Jugoslavije, skrivajući se prvo na jednom imanju, zatim navodno u samostanu u Austriji, a potom se pod lažnim imenom i vjerojatno odjenut kao katolički svećenik prebacio u Italiju i poslije u Argentinu. Nakon izbjegnutog atentata 1957, seli se u Španjolsku, gdje je umro 1959. godine.⁴⁰ Za razliku od onoga što je general Mihailović za mnoge Srbe i nadbiskup Stepinac za mnoge Hrvate, Pavelić je napustio svoje sljedbenike ne kao primjer mučeništva i nadahnuća, već kao primjer iznevjeravanja i sebičnosti.

PROPADANJE I KRAJ LEGIONARSKIH DIVIZIJA

U ovom poglavlju reći ćemo nešto o sudbini triju legionarskih divizija u posljednjim danima raspada i sloma njemačke vojske i oružanih snaga NDH. Mnogi su ustaški i proustaški emigranti na Zapadu smatrali da su one na kraju rata u osnovi bile nedirnete, s ukupnim vojno sposobnim ljudstvom od gotovo 20.000 do 25.000 Hrvata. Istina je potpuno drukčija.

Tijekom posljednjih nekoliko tjedana rata njemačka 369. pješačka divizija (poznata i kao Vražja divizija hrvatskih legionara) borila se u sjeverozapadnoj Bosni i Slavoniji i, zajedno s ostalim njemačkim jedinicama i oružanim snagama NDH, povlačila se prema Austriji pod partizanskim pritiskom. Nakon što je prošla sjeverom Hrvatske, skrenula je na zapad prema Celju. Ondje su je 11. svibnja zaustavile i razoružale partizanske snage, osim jedne čete, i ondje su njeno preostalo vojno sposobno ljudstvo izdvojili i odveli u zarobljeništvo. Razoružanom njemačkom vojnom sastavu dopustili su da se povuče na austrijski teritorij. Za razliku od ostalih jedinica, ti se Nijemci nisu kretali glavnim putovima, već su, zato što je jedan od časnika poznao pokrajnje pravce, krenuli na sjever prema Karavankama i stigli su do austrijskoga teritorija na području Grabacha. Ondje su uspostavili vezu s Britancima. S obzirom da su se pojavili odvojeno od ostalih njemačkih jedinica koje su se povlačile, vjerojatno zahvaljujući vještom pregovaranju svojih časnika, lokalni britanski zapovjednik prihvatio je njihovu predaju i uputio ih je u logor u blizini gradića Griffena. U tom trenutku, 13. svibnja, divizija se sastojala od samo 160 časnika i 2876 neraspoređenih časnika i vojnika. Mjesec dana poslije, divizija se sastojala samo od 1865 osoba, koje su bile zaposlene na okolnim gazdinstvima ili na sličnim poslovima. Za razliku od ustaško-domobranskih, slovenskih, srpskih i crnogorskih kolaboracionističkih jedinica i mnogih njemačkih jedinica koje su prešle na austrijski teritorij, njemački pripadnici 369. pješačke divizije nikad nisu vraćeni Jugoslavenima kao ratni zarobljenici. Međutim, bitno je primijetiti da nijedna NDH jedinica iz te divizije nije ušla u Austriju, iako britanski izvještaji iz toga vremena govore o njoj kao o 369. hrvatskoj ili njemačko-hrvatskoj diviziji čija je snaga iznosila oko 3000 ljudi.⁴¹

Što se tiče 373. pješačke divizije (Tigar divizija) ona se prvo borila u sjevernoj Dalmaciji i u dijelovima Like i Korduna te poslije na Baniji. Nakon što su partizani pokrenuli svoju proljetnu ofenzivu 20. ožujka 1945, divizija se našla pred snagama partizanske Druge armije koja je nadirala prema Zagrebu. Ona se povlačila iz Gospića preko Donjeg Lapca, Bosanske Krupe, Bosanskog Novog i Kostajnice, gdje se njen hrvatski vojni sastav izdvojio i vjerojatno raspršio, te zatim preko Sunje, Siska i Zagreba do Režica u Sloveniji i obližnjega sela Raka gdje su se 10. svibnja 1945. njezini ostaci predali. Neki preostali Hrvati ondje su napustili diviziju. Nakon nekoliko dana razoružani se njemački dio divizije s jugoslavenskim dopuštenjem nastavio kretati prema austrijskoj granici. Međutim, tu su zapovijed navodno opozvali zbog nekog beznačajnog razloga te su Nijemci vraćeni i odvedeni u zarobljeništvo u Jugoslaviju.⁴²

Plava 392. pješačka divizija bila je angažirana u obrani sjevernoga dijela jadranske obale i Like tijekom posljednjih nekoliko mjeseci rata. Njezin je zadatak bio boriti se protiv nadiruće partizanske Četvrte armije koja je dolazila s jugoistoka i pomoći njemačkom 97. armijskom korpusu koji su činile 188. i 237. pješačka divizija i kojima je prijetilo da budu opkoljene na području Rijeke. Sredinom travnja 1945. godine 392. divizija stigla je u blizinu Rijeke. U tom je trenutku pušteno oko 3000 Hrvata, a manji broj njih je i dalje ostao u njenom sastavu.

Neki od puštenih Hrvata navodno su uspjeli, u posljednjim danima rata, probiti se do Slovenskog primorja. Ondje su se organizirali kao zasebna jedinica fantomske hrvatske vojske pod generalom Matijom Paracom, koja je bila dio Jugoslavenske vojske generala Mihailovića u otadžbini i pod zapovjedništvom generala Miodraga Damjanovića na tom području. Poslije se ta jedinica povukla prema sjevernoj Italiji koja je bila pod britanskom okupacijom.

U međuvremenu je 97. armijski korpus dobio zapovijed da krene na sjever preko Ljubljane u Austriju, u pravcu Klagenfurta. Neki od preostalih Hrvata koji su ostali u 392. diviziji poginuli su kao podrška pri pokušaju snaga korpusa da izvrše tu operaciju. Međutim, te su se snage pokazale preslabima da bi u tome uspjele. Slijedom toga one su 5. svibnja 1945. dobile dopuštenje generala Lohra, vrhovnog zapovjednika za jugoistočnu Europu, pod čije su zapovjedništvo stavljene nekoliko tjedana prije, da zatraže predaju. Predaja partizanima dogodila se 7. svibnja na području između Rijeke i Ilirske Bistrice na Slovenskom primorju. U to su vrijeme pušteni svi preostali Hrvati i jedan dio talijanskih fašističkih jedinica koje su bile dio korpusa. U roku od nekoliko dana razoružani Nijemci iz sastava korpusa dobili su dopuštenje da krenu na zapad prema svojoj domovini. Međutim, partizani su se predomislili i 12. svibnja zarobili ih kao ratne zarobljenike.⁴³

Kao što možemo vidjeti, nitko iz hrvatskoga vojnog sastava uključenog u njemačko-hrvatske legionarske divizije, koje su se početkom travnja 1945.

svele na 2000 do 3000 ljudi po diviziji, nikad nije stigao do jugoslavensko-austrijske granice niti je ušao na austrijski teritorij. Oni se, prema tome, ni na koji način ne mogu ubrajati među one hrvatske jedinice koje su partizani zarobili blizu granice ili razoružali u Austriji i vratili u Jugoslaviju.

Slično se tome ni pripadnici muslimanskoga i katoličko-hrvatskoga vojnog sastava koji su prije bili uključeni u 13. SS Handžar diviziju i u 23. SS Kama diviziju ne mogu brojiti kao dio tih divizija s kraja rata, kao što to uobičajeno čine Hrvati u izbjeglištvu, zato što su svi ti ljudi prebačeni u druge jedinice ili su ih po Himmlerovim zapovijedima pustili na rad u Njemačku u prosincu 1944. godine. Ime 13. divizije je i dalje ostalo; međutim, ono je poslužilo kao kamuflaža elitnoj SS Reichsführer diviziji koja je prebačena iz Italije na jugozapad Mađarske zbog operacija protiv Sovjeta. Njemački vojni sastav iz 23. SS divizije reorganiziran je kao potpuno nova jedinica, SS divizija Nederland.⁴⁴

KRAJ SLOVENSКИH KOLABORACIONISTIČKIH SNAGA

Kao što smo vidjeli u 3. poglavlju, Dobrovoljačka antikomunistička milicija (MVAC), naoružani ogranak slovenskih antikomunističkih snaga, nakon kapitulacije Italije našao je, umjesto talijanskoga, njemačkoga sponzora. Nijemci su preustrojili različite slovenske naoružane skupine, uključujući i MVAC, u slovenske domobrane te su ih financirali i opskrbljivali. Domobranima su zapovijedali slovenski časnici, premda su bili pod vrhovnim zapovjedništvom njemačkih SS jedinica. Oni su na početku bili stacionirani u Ljubljanskoj pokrajini, gdje su Nijemci uspostavili kolaboracionističku upravu pod bivšim jugoslavenskim generalom Leom Rupnikom, gradonačelnikom Ljubljane za vrijeme talijanske okupacije. Jedinice usporedive snage, mnogo manje veličine, poslije su ustrojene na Slovenskom primorju i u Tršćanskoj pokrajini (vidi 3. poglavlje).

Do kraja 1944. slovenski su domobrani imali oko 12.000 vojnika. U međuvremenu, dogodile su se mnoge promjene u vojnom sastavu i u zapovjednim kadrovima različitih jedinica. U redovima domobrana većinom su bili sljedbenici dominantno katoličke bivše Slovenske ljudske stranke, koja je, iako zabranjena, i dalje u određenoj mjeri djelovala kao ilegalna organizacija. Kao pomoćnim njemačkim jedinicama, glavna im je uloga bila boriti se protiv slovenskih partizana.

Domobrani su formalno, iako tajno, bili dio Mihailovićeve Jugoslavenske vojske u otadžbini.⁴⁵ Njihovi politički čelnici bili su u vezi s predstavnicima Slovenske ljudske stranke u izbjeglištvu (dijelom preko vatikanskih kanala) te su potonji održavali vezu i surađivali s Mihailovićevim snagama u inozemstvu. Miha Krek, vođa stranke u izbjeglištvu, bio je predsjednik promihailovićevskog odbora jugoslavenskih političara u Italiji koja je u to vrijeme bila pod nadzorom Saveznika. Krek se za Mihailovića i njegove saveznike u Sloveniji pokušavao zauzeti kod savezničkog vrhovnog zapovjednika u Sredozemlju, međutim bez uspjeha. Činjenica da su domobrani dva puta položili zakletvu vjernosti Hitleru, u travnju i svibnju 1944, vrlo se loše odrazila među savezničkim vlastima.

U završnim fazama rata, kao i prilikom talijanskoga sloma, slovenske an-

tikomunističke snage nadale su se da će saveznička vojska, koja je dolazila iz Italije, ući na slovenski teritorij i spriječiti partizane vođene komunistima da preuzmu vlast. Iako su nastavili surađivati s Nijemcima protiv partizana, oni su počeli surađivati i sa srpskim snagama koje su morale doći do Slovenskoga primorja – s Ljotićevim Srpskim dobrovoljačkim korpusom, koji je iz Srbije stigao zajedno s Nijemcima u listopadu 1944, te s četničkim snagama iz Like, sjeverne Dalmacije i zapadne Bosne koje su bile pod zapovjedništvom Dobrosava Jevđevića, odnosno popa Momčila Đujića, i koje su na to područje stigle nešto kasnije. Do kraja ožujka 1945. formalno zapovjedništvo nad svim tim kolaboracionističkim snagama preuzeo je general Miodrag Damjanović, kojega je Mihailović imenovao načelnikom štaba na isturenom položaju četničkog Vrhovnog zapovjedništva i smjestio ga na Slovensko primorje.

U travnju 1945. tri su pukovnije Srpskoga dobrovoljačkog korpusa poslane na teritorij NDH kako bi se spojile s Đurišićevim crnogorskim četnicima i pomogle im da se borbom probiju do Slovenije. Međutim nisu uspjeli izvršiti taj zadatak pa su ih partizani natjerali na sjeverozapad prema Ljubljani, gdje su se pridružili opkoljenim slovenskim domobranima koji su uzaludno pokušavali obraniti grad od partizanskog napredovanja.⁴⁶

Povrh toga, krajem travnja 1945, izaslanstvo slovenskih antikomunista otputovalo je u Zagreb kako bi raspravilo moguću suradnju slovenskih kolaboracionista i NDH usmjerenu protiv partizana, a izaslanstvo vlasti NDH poslije je posjetilo Ljubljanu s istim ciljem. U pratnji izaslanstva vlasti NDH bio je general Svetomir Đukić, kojeg je Mihailović iz sjeveroistočne Bosne poslao u Zagreb da dogovori prolazak četnika kroz Hrvatsku prema Sloveniji u zamjenu za ustupke ustaškoj državi. Međutim, pokušaj kolaboracionističkih snaga da međusobno stupe u savez bio je jalov posao. U posljednjim danima rata, kad je ljubljanski biskup Rožman preko Vatikana uputio molbu savezničkom vrhovnom zapovjedniku na Sredozemlju, moleći da britansko-američke jedinice okupiraju Sloveniju kako bi spriječile da to područje zauzmu jugoslavenski komunisti, ta molba nije naišla na razumijevanje.⁴⁷ Saveznička je politika bila otpisati sve jugoslavenske snage koje su surađivale s Talijanima i Nijemcima za vrijeme rata. Savez između zapadnih Saveznika i SSSR-a još se držao, iako su teritorijalni zahtjevi jugoslavenskih partizana za Istrom, Trstom, Slovenskim primorjem i južnim dijelovima Koruške prijetili da među njima izazovu opći sukob.⁴⁸

Slovensko Državno vijeće, koje su antipartizanske snage osnovala 29. listopada 1944. godine (vidi 3. poglavlje), sazvalo je u Ljubljani, 3. svibnja 1945, slovenski parlament. Parlament je slovensku državu proglasio dijelom Kraljevine Jugoslavije pod dinastijom Karađorđević, osnovao je slovensku vladu i formirao Slovensku nacionalnu vojsku. Vojska se sastojala od domobrana i manjih antikomunističkih oružanih skupina i proglašena je dijelom Jugoslavenske vojske u otadžbini generala Mihailovića, iako potonji više nije bio

ni na kakvu službenom položaju. General Franc Krener, oficir predratne jugoslavenske vojske, imenovan je zapovjednikom. Parlament je pozvao partizane da prekinu sve operacije i sve Slovence da prestanu bratoubilačku borbu. Također je izrazio nadu u primanje pomoći od Velike Britanije i SAD-a.⁴⁹ Nije se, međutim, moglo mnogo očekivati od sazivanja parlamenta, s obzirom na činjenicu da je 7. ožujka u Beogradu formirana ujedinjena jugoslavenska vlada – spoj privremene partizanske vlade i jugoslavenske izbjegličke vlade, s Titom kao premijerom i ministrom obrane te Šubašićem kao ministrom vanjskih poslova – koja je već dobila diplomatsko priznanje Velike trojice.

Doista neodložno pitanje koje se našlo pred slovenskim Državnim vijećem i parlamentom bila je sudbina slovenskih domobrana (iznova preimenovanih u Slovensku narodnu vojsku), kojih je bilo 10.000 do 12.000. Svaka je izgledna mogućnost za uspješnu obranu Ljubljane i njene okolice od partizana postala iluzorna, a bilo je samo pitanje dana kada će se dogoditi kraj rata te je 3. svibnja donesena odluka, slična onoj koju su donijeli Pavelić i ustaška vlada u Zagrebu, da se slovenske snage prebace u Austriju, gdje su se nadale da će ih Britanci prihvatiti kao ratne zarobljenike ili će biti iskorištene protiv partizana u budućoj borbi između zapadnih demokracija i sovjetskog bloka. Neposredni slovenski cilj bio je doći izvan dosega partizana kako im se ne bi morali predati. Te su se odluke odnosile i na tri pukovnije Srpskoga dobrovoljačkog korpusa pod zapovjedništvom potpukovnika Radoslava Tatalovića, koji je tek stigao na ljubljansko područje, i na četničke jedinice koje su tamo prebačene.

Između 3. i 7. svibnja, nakon što su domobrani napustili Ljubljanu, i 11. svibnja domobrani (Nacionalna armija), snage koje su se nalazile pod Tatalovićevim zapovjedništvom, i manji broj četnika i oružanih snaga NDH kretale su se prema području južno i jugozapadno od Klagenfurta. Ondje, u Austriji, predali su se Britancima, koji su ih razoružali i smjestili u logor blizu maloga gradića Viktringa (Vetrinje), oko pet kilometara jugozapadno od Klagenfurta i oko dvadeset kilometara od jugoslavenske granice.

Međutim, kao i u slučaju jedinica nestale NDH – koje su prešle u Austriju blizu Bleiburga – Britanci nisu Slovence prihvatili ni kao ratne zarobljenike niti su ih iskoristili protiv partizana, već su ih, umjesto toga, vratili u Jugoslaviju. S obzirom da su, po svemu sudeći, očekivali otpor Slovenaca nakon što saznaju za tu odluku, Britanci su se pretvarali da ih odvođe u logore u Italiju. Ta je podvala djelovala nekoliko dana, te je golem dio domobranskog sastava i jedinica Srpskoga dobrovoljačkog korpusa, jedan dio crnogorskih i ostalih četnika, uključujući i 60 crnogorskih pravoslavnih svećenika, i jedan dio jedinica oružanih snaga NDH, stvarno odveden u Sloveniju i izručeni partizanima. Nakon što je preostalim Slovencima u logoru u Viktringu njihov bivši drug, koji je prvo pobjegao partizanima, a potom se vratio u logor otkrio da je sve

varka, odbili su se ukrcati na vlakove te su pobjegli. Do tada je, međutim, najveći dio njihovih drugova već bio predan partizanima.

Prema svjedočenjima preživjelih članova skupine kao i iz drugih izvora, jugoslavenski su partizani likvidirali većinu onih koji su im izručeni. Neke su ubili u blizini jugoslavensko-austrijske granice, ali većinu su odveli do područja Kočevskog roga u južnoj Sloveniji i bacili ih u duboke provalije. Nema sumnje da je na taj način likvidirano 8 do 9 tisuća domobrana, a prema nekim izvorima čak i do 11.000, uključujući i pripadnike triju pukovnija Srpskoga dobrovoljačkog korpusa i crnogorske četnike te jedan dio jedinica oružanih snaga NDH. Vladimir Žerjavić računa da je u događajima kod Viktringa ubijeno gotovo 20.000 vojnih osoba svih nacionalnosti. Oni su se suočili s tom sudbinom bez ikakve zakonske procedure, jednostavno zato što su tijekom rata bili žestoki protivnici komunističkih partizana, koji su ih, težeći se riješiti prošlosti, željeli onemogućiti, sami ili s vanjskom pomoći, da ugroze novi poredak u Jugoslaviji.⁵⁰

Glavni razlog za to okrutno postupanje bio je ideološki i politički, iako su mržnja i neprijateljstvo koje se nakupilo tijekom četiriju ratnih godina i revolucija nedvojbeno igrali veliku ulogu. U Sloveniji, gdje je stanovništvo bilo nacionalno i konfesionalno homogeno, teror koji su tijekom rata uzajamno provodili i partizani i kolaboracionističke snage zasnivao se na ideološkom i političkom suprotstavljanju između komunističkih revolucionara s jedne, i tradicionalnih katoličkih Slovenaca s druge strane. Nisu postojale nikakve nacionalne i konfesionalne primjese koje bi komplicirale stvari, kao što ih je bilo u NDH, s njenih nekoliko nacionalnosti i religija i uzajamnih predbacivanja koja imaju dugu povijest. Sreću da se spasi imala je samo jedna antikomunistička grupa koja se zatekla na Slovenskom primorju, o čemu će biti više riječi u sljedećem odjeljku.

Kao što je bio slučaj s ostalim kolaboracionistima iz drugih dijelova Jugoslavije, i slovenski su kolaboracionisti izvedeni pred sud nakon rata. Neke od njih partizani su uhvatili u zemlji, dok su im ostale izručili Saveznici ubrzo po završetku rata. Prva službena publikacija o suđenju generalu Rupniku i brojnim ostalim važnim slovenskim kolaboracionistima donijela je tek ograničenu količinu dokumentacije o optuženima i o suđenju. Međutim, 1980. godine izdano je još materijala o generalu uključujući niz njegovih govora i nekih komentara. U svim svojim ratnim pozivima slovenskome narodu Rupnik je zagovarao tijesnu suradnju prvo s Talijanima i potom s Nijemcima protiv „bezbožnih komunista“, jedinstvo i disciplinu širih slojeva te njihovu podršku MVAC-u pod talijanskom okupacijom i čak još više slovenskim domobranima na teritoriju pod njemačkom okupacijom. Njegova podrška okupacijskim snagama bila je javna i potpuna, i trajala je sve dok ga Narodni odbor za Sloveniju nije razriješilo kako bi omogućilo imenovanje Franca Krenera, zapovjednika nove Slovenske narodne vojske.⁵¹

U Sloveniji je održano neobično suđenje vezano uz ratne događaje. Tijekom rata skupinu slovenskih partizana i članova Komunističke partije uhvatili su Nijemci i odveli ih u koncentracioni logor Dachau. Neki su preživjeli i vratili su se u Jugoslaviju nakon rata. Međutim, činjenica da su preživjeli bila je sumnjiva dužnosnicima Komunističke partije i tijekom travnja 1948. optuženi su da su poslužili kao agenti Gestapa protiv svojih drugova i izvedeni su pred sud. Deset ih je osuđeno na smrt i pogubljeno; jedna od njih, žena, svoju je smrtnu kaznu uspjela izmijeniti; a četvero ih je osuđeno na zatvor na različite vremenske kazne. Poslije su se optužbe protiv njih pokazale neutemeljenima i neki su od njih djelomice rehabilitirani.⁵²

SUDBINA JEDNOGA DIJELA NEDIĆEVIH I ČETNIČKIH SNAGA

Tijekom njemačkoga povlačenja iz Srbije u listopadu 1944, kao što je objašnjeno u petom poglavlju, Nijemci su različite kolaboracionističke srpske oružane snage razmještali po različitim područjima. U listopadu 1944. Ljotić i Srpski dobrovoljački korpus prebačeni su na Slovensko primorje, a između studenoga 1944. i siječnja 1945. četnici iz Like, koje je vodio Dobrosav Jevđević i oni iz sjeverne Dalmacije i zapadne Bosne koje je vodio pop Momčilo Đujić, također su prebačeni na taj prostor.⁵³ Nijemci su u povlačenje uključili i Ruski zaštitni korpus, dijelom kroz Bosnu, gdje su ga povremeno koristili protiv partizana, a naposljetku su ga povukli u Austriju. Bivša Srpska državna straža (uključujući i Srpsku pograničnu stražu) u početku je bila odana Mihailovićevim četnicima, potom je prebačena u sjeveroistočnu Bosnu. Međutim, nakon što se suradnja između tih dviju skupina pokazala nemogućom, Državna straža ponovno se pridružila njemačkim jedinicama u povlačenju u siječnju 1945. i također je premještena na Slovensko primorje.

Srpske kolaboracionističke snage na Slovenskom primorju prvotno su bile pod zapovjedništvom policijskoga generala Odila Globocnika, višeg SS i policijskog dužnosnika u Trstu. Nijemci su ih zadržali kao borbenu silu protiv partizana. U ožujku 1945. Ljotić je pokušao uvjeriti Mihailovića da dođe na Slovensko primorje, međutim bez uspjeha. Umjesto toga su 27. ožujka, kao što je prije zabilježeno, srpske snage potpale pod formalno zapovjedništvo generala Miodraga Damjanovića, kojeg je Mihailović poslao da preuzme zapovjedništvo kao načelnik zapovjedništva na isturenom položaju četničkoga Vrhovnog zapovjedništva. Te su snage smatrale da će se najvjerojatnije na području Slovenskog primorja sresti sa savezničkim snagama koje su dolazile iz Italije, i kojima su se nadali pridružiti kako bi porazili partizane.

Kao što sam objasnio u prethodnom odjeljku, tijekom travnja 1945. tri pukovnije Srpskoga dobrovoljačkog korpusa, ukupno oko 3000 ljudi, koje su tada bile preimenovane u Prvu šumadijsku diviziju i koje su djelovale kao dio Mihailovićevih četnika pod Damjanovićevim zapovjedništvom, poslone su iz Slovenskog primorja na teritorij NDH kako bi pomogle crnogorskim čet-

nicima pod zapovjedništvom potpukovnika Pavla Đurišića, koji se odvojio od Mihailovićevih snaga u sjeveroistočnoj Bosni kretao se na zapad kroz sjevernu Bosnu prema Slovenskom primorju. Međutim, te se dvije skupine nikad nisu srele. Tijekom puta, jedan dio Đurišićevih jedinica prešao je crnogorskom separatističkom vođi Sekuli Drljeviću, Pavelićevu savezniku koji je živio u Zagrebu, i početkom svibnja povukli su se u Austriju. Ondje su Drljevića i njegovu ženu ubrzo ubili drugi, protivnički crnogorski četnici. Velik dio Đurišićevih jedinica koje su ostale u Jugoslaviji uništile su ustaške snage u bici kod Lijeve polja, sjeverozapadno od Banjaluke. Samog Đurišića i nekoliko drugih četničkih vođa, uhvatili su ustaše i ubili. Ostale Đurišićeve jedinice uništile su partizanske snage koje su bile razmještene južno od rute povlačenja kojom su namjeravali ići.⁵⁴

U međuvremenu, tri pukovnije Ljotićevih jedinica poslanih na teritorij NDH kao ispomoć Đurišićevim četnicima, s njihova namjeravanog cilja skrenuli su hrvatski partizani i natjerali ih prema Ljubljani. Ondje su se pridružili slovenskim domobranima u njihovoj borbi protiv slovenskih partizana. Kao što smo vidjeli, s domobranima su se u drugom tjednu svibnja 1945. povukli u Austriju i na kraju su izručeni partizanima. Sam Dimitrije Ljotić poginuo je u automobilskoj nesreći u Istri blizu Trsta 23. travnja 1945. godine.⁵⁵

Sve ostale srpske i slovenske snage razmještene na Slovenskom primorju i u Istri prešle su preko Soče u sjeveroistočnu Italiju između 29. travnja i 1. svibnja 1945. i predale su se britanskim jedinicama. One su sačinjavale veći dio Srpskoga dobrovoljačkog korpusa te Jevđevićevih i Đujićevih četnika, koji su svi bili pod zapovjedništvom generala Damjanovića. Njih su razoružali Britanci i smjestili ih u logore za ratne zarobljenike. Nekoliko su oficira optužili za ratne zločine i poslije su ih izručili jugoslavenskim komunistima. Od njih je najvažniji bio general Kosta Mušicki, zapovjednik Srpskoga dobrovoljačkog korpusa tijekom većeg dijela rata, kojeg su poslije, zajedno s Mihailovićem, izveli pred sud, na kojem je bio osuđen na smrt i pogubljen. Obični su vojnici pak prihvaćeni kao izbjeglice i nakon nekog vremena u logorima za prognanike u Italiji dobili su dopuštenje da emigriraju u druge zemlje. To su bile jedine antikomunističke snage sa Slovenskog primorja koje su uspjele izbjeći likvidaciji na kraju rata.⁵⁶

U listopadu 1944, ubrzo nakon što su sovjetske i partizanske snage oslobodile Beograd, generala Nedića i njegov kabinet Nijemci su evakuirali u Austriju, gdje su ih držali u malom gradu Kitzbühelu. Na kraju je rata to područje postalo američka okupacijska zona. Nedić je napisao dugi memorandum generalu Dwightu D. Eisenhoweru, savezničkom zapovjedniku u Europi, datiran s 25. svibnja 1945, u kojem mu je opisao razvoj događaja u Jugoslaviji, s naglaskom na Srbiju, od travnja 1941. do kraja rata i ističući one akcije koje su njegova vlada i jedinice poduzimali protiv komunista, izostavljajući pritom

njihovu kolaboracionističku djelatnost.⁵⁷ (Ne znam ni za kakav Eisenhowerov odgovor na taj memorandum.) Nakon što je Kitzbühel predan francuskim okupacijskim vlastima, Nedić i njegova vlada odvedeni su u drugu okupacijsku zonu. Poslije je američka vojska Nedića predala jugoslavenskim vlastima da im posluži kao svjedok na suđenjima protiv ratnih zločinaca, dogovorivši se s njima da će ga vratiti američkim okupacijskim vlastima u Njemačkoj kako bi mu sudili Saveznici. Međutim, Jugoslaveni su ga odbili vratiti i pripremali su se kako bi mu sami sudili, ali je, bojeći se što bi mu se moglo dogoditi, Nedić presudio sam sebi skočivši, 4. veljače 1946, s prozora beogradske bolnice u kojoj su ga držali, ili su ga gurnule jugoslavenske vlasti, koje su se bojale onoga što bi mogao reći ako bi mu se javno sudilo.⁵⁸ To je bio kraj vodećega javnog srpskoga kolaboracionista iz Drugoga svjetskog rata.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA O NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ

Budući da su ustaše u NDH bili najvažnija kolaboracionistička skupina u Jugoslaviji za vrijeme Drugoga svjetskog rata i s obzirom da je velik dio ove knjige posvećen njima, primjereno je o njima dodati nekoliko zaključnih napomena. Čak i nakon užasa i sramote rata, mnogi bivši ustaše i proustaški orijentirani Hrvati u izbjeglištvu, kao i prokatolički pisci i one skupine koje su bile naklonjene ustašama, nisu uspjeli shvatiti svu suludost proglašenja nezavisnosti i cjelinu ustroja ustaške države u uvjetima koji su tada prevladavali u Europi. Činjenica je da se NDH nije mogla održati nakon rata kao nezavisna država, bez obzira na to koja strana pobijedila. U slučaju pobjede sila Osovine, NDH bi izgubila još više teritorija od Italije i još bi više postala njemačko-talijanski kondominij nego što je to bila za vrijeme rata. U slučaju savezničke pobjede, NDH bi nastavila postojati kao dio veće jugoslavenske države. Ukratko, NDH je bila u položaju iz kojeg nije bilo izlaza.

Kakvi bi bili izgledi ustaške države u hipotetskom slučaju pobjede sila Osovine? Ona je bila smještena, moramo se toga sjetiti, u geopolitički nedefiniranom dijelu Europe, bila je jedna od onih malih država koje je Hitler zvao „državama od dreka” (*Dreckstaaten*), koje su nastavile postojati samo zato što se velike sile nisu mogle dogovoriti kako ih podijeliti.⁵⁹ Pod pretpostavkom da je njemačko-talijanski savez nastavio postojati, Italija bi sebi pripojila još veći dio Hrvatske, čime bi najvjerojatnije Hrvatsku odsjekla od Jadranskoga mora kako bi Italija mogla imati kopnenu vezu s Crnom Gorom i Albanijom. Italija bi, vrlo vjerojatno, nametala daljnje političke i ekonomske ustupke, uz one koji su već postojali temeljem Rimskih sporazuma iz svibnja 1941, ovisno o konačnoj razdiobi plijena između Hitlera i Mussolinija. Međutim, s obzirom na Hitlerovu nezasitnu sklonost prema teritorijalnom osvajanju, nakon pobjede sila Osovine u Drugome svjetskom ratu u kratkom je vremenu moglo uslijediti njemačko podjarmljivanje Italije, a stoga i NDH kao formalnoga talijanskoga satelita. To nije u potpunosti prenategnuto razmatranje, jer su mnogi Talijani tijekom rata mislili da se Hitler odnosio prema Mussoliniju kao prema njegovu talijanskom *gauleiteru*. Na kraju ove raščlambe, njemački nadljudi iz Hitlerove

mašte ne bi mogli dopustiti postojanje drugih nadljudi ili onih slobodnih; njih bi mogli okruživati samo robovi.

S obzirom na napore Njemačke da se proširi tijekom Drugoga svjetskog rata i na Hitlerove planove da se obračuna sa slavenskim narodima u istočnoj i jugoistočnoj Europi nakon potpune pobjede, lako se dao razaznati obris vjerojatnog *Pax Germanica* u tom dijelu svijeta. Nakon potpune likvidacije Židova, svi negermanski narodi Europe, u prvom redu Slaveni, više-manje su trebali biti porobljeni ili stavljeni pod njemačko tutorstvo. Podjarmljenim narodima ne bi ostao nikakav prostor djelovanja koji bi im omogućio održanje, a kamoli daljnji razvoj njihovih političkih, kulturnih i ekonomskih individualnosti. Cijelo bi se ovo golemo područje i stanovništvo pretvorili u ekonomski autarkično i politički i vojno neranjivo carstvo, pod njemačkim nadzorom i vodstvom, koje je trebalo trajati „tisuću godina”.

Kakav bi bio položaj NDH u ovakvoj državi može se razaznati iz snažnog prezira koji su mnogi Nijemci izražavali prema oružanim snagama NDH (i prema tome, neizravno prema političkim i vojnim čelnicima NDH te, na kraju ove rasčlambe, prema cijeloj hrvatskoj naciji). Prezir je bio, prema generalu Glaiseu, široko rasprostranjen čak i među najniže rangiranim, običnim njemačkim vojnicima i dočasnici.⁶⁰ Mnogi su Nijemci, uključujući i Hitlera, smatrali da su Hrvati nesposobni sami steći, održati i razviti vlastitu državu. S obzirom na te stavove, postavlja se pitanje bi li položaj Hrvatske bio bolji u Europi u kojoj bi dominirali nacisti od njenog prijašnjeg, međuratnog položaja u Jugoslaviji. Nameće se neizbježan zaključak da ne bi. Italija i Njemačka bile su velike imperijalističke sile. Ustaška Hrvatska se nikad ne bi mogla nadati da bi mogla parirati njihovoj snazi, a pod njima bi s vremenom izgubila i državnost i nacionalnost. Srbija – iskonski neprijatelj Hrvatske, prema ustašama – bila je, kao i Hrvatska, mala nacija. Kako god sudili, čini se – veće su šanse postojale – da je Hrvatska mogla iznaći zadovoljavajući *modus vivendi* sa Srbijom negoli s Italijom ili Njemačkom.

S druge strane, izgledi za očuvanje NDH u slučaju savezničke pobjede bili su jednako nepovoljni. Čak da su HSS i inicijatori plana Lorković-Vokić uspjeli privesti Hrvatsku na stranu Zapada, Saveznici su smatrali nužnim ponovno uspostaviti Jugoslaviju kao državu. Čak i da se NDH ponašala pravično za vrijeme rata, u poslijeratnom razdoblju ona ne bi mogla nastaviti postojati. Ona bi to još manje mogla s režimom koji je izazvao ogorčenje svih civiliziranih ljudi svojim razularenim bezakonjem i krvavim napadima protiv Srba, Židova, Roma i antifašistički nastrojenih Hrvata.

Ponovimo, NDH koju su osnovale sile Osovine nije mogla opstati kao nezavisna država nakon rata bez obzira na to tko pobijedio, zato što je ona od početka djelovala u situaciji u kojoj nije imala nikakvih izgleda.

Ostaje, međutim, činjenica da je velika većina Hrvata željela hrvatsku

državu. Nakon što su njima tijekom 840 godina vladale druge nacije, postojala je neodoljiva psihološka i politička težnja za nezavisnošću.⁶¹ Međutim, politički čelnici u kritičnim povijesnim razdobljima u obzir moraju uzeti cijenu koju se treba platiti za nezavisnost, ne izraženu samo u ljudskim životima i patnjama, već i u smislu nacionalne časti i držanja te u smislu izgleda opstanka novouspostavljene države. Iznad svega, nezavisnost ne smije biti privid, ona nije tek razmjena ovisnosti o jednoj naciji za ovisnost o drugoj. Vladko Maček, prvak HSS-a, koji je zastupao većinu Hrvata od početka jugoslavenske države, nije bio voljan prihvatiti „nezavisnost” koja se u travnju 1941. nudila po cijeni koju je Hitler nametnuo.

Međutim, mnogi ustaše i Hrvati koji su bili opsjednuti snom o nezavisnosti to jesu bili voljni. Mile Budak, vodeći ustaša, savršeno je izrazio tu opsesiju kad se povjerio kiparu Ivanu Meštroviću da je on pristao uz „namjeru da nezavisna država Hrvatska postoji i da treba nastaviti postojati, bilo to uz pomoć Nijemaca, Britanaca ili čak samog vraga. ‘Ja bih sutra pristao [...] da Hrvatska bude komunistička republika, pod uvjetom da bude slobodna i nezavisna’”.⁶²

Međutim, u svijetu politika sile, velike sile u pravilu ne pomažu uspostavljanju i održavanju malih država a da im ne postave bilo eksplicitne bilo implicitne uvjete ili da u tome nemaju vlastite specifične političke ili ekonomske ciljeve. Ako državnost nije stečena, uglavnom, borbom same nacije, već joj je dodijeljena širokogrudnošću jedne ili više velikih sila, nova država obično nije istinski ni slobodna ni nezavisna. To je doista bio slučaj s NDH.

Neki su ustaše to shvatili. U nemogućnosti da na bilo koji način obrane uspostavljenu državu ili njenu političku i vojnu prošlost, oni su ih zanemarivali i umjesto toga su se usredotočili na proglašavanje hrvatske „državnosti”, odvajajući 10. travanj 1941. od četiri godine koje su uslijedile.⁶³ Takav se postupak, međutim, ne može opravdati s historijskoga gledišta. Teorijsko pravo hrvatske nacije na njenu nezavisnu državu nije cjelovito pitanje. Zbog toga što je povijest slijed međuovisnih događaja, nemoguće je preuzeti ono što netko želi za svoje svrhe i zanemariti sve drugo.

Za neke pisce, narav ustaškoga režima djelomice je razjašnjena činjenicom da su Pavelić i mnogi drugi ustaški čelnici potekli od gorskih krajeva BiH i Like. To su bila područja s nacionalno i konfesionalno miješanim stanovništvom, gdje su sukobi među nacionalnostima i konfesionalna nesnošljivost postojali stoljećima. Čini se da je taj gorski element, kako među Srbima tako i među Hrvatima i Muslimanima, mnogo skloniji uporabi i zloporabi sile nego što su to Hrvati pod mediteranskim utjecajem uzduž jadranske obale i Hrvati iz Panonske nizine.⁶⁴

Ustaška država od 1941. do 1945. nema ničeg zajedničkog s hrvatskim političkim tradicijama ili s političkim koncepcijama i stvarnim potrebama, interesima i ciljevima većine Hrvata. Taj neizbježni zaključak proizlazi iz ovdje

iznesenih činjenica o tome kako je ta država uspostavljena, kako se ponašala, kako su je iskorištavale i zlorabile strane države koje su njome dominirale, i kako je završila.

No poslušajmo što su neki važni bivši ustaški dužnosnici imali reći o naravi ustaške države. U poslijeratnom članku Eugen Kvaternik, bivši načelnik policije, napisao je:

Međutim više od svih političkih pogrešaka, zastranjenost i ljudskih mana – koje su se sve velikim dijelom uvećale u razdoblju u kojem su događaji često snažniji od ljudi – katastrofa naše NDH imala je moralni uzrok, koji leži u četiri godine dugom i opetovano sustavnom prekoračivanju svih temeljnih i nepromjenjivih etičkih načela. Ovo prekoračivanje lišilo je mnoge [odgovorne ljude] sposobnosti za razumsko razmišljanje i na taj ih je način spriječilo da pravovremeno reagiraju na pogrešan način na koji je hrvatski narod bio vođen.⁶⁵

Kvaternik je dobro poznao situaciju. Tijekom prvih osamnaest mjeseci ustaškoga režima, kad je teror bio najgori, on je bio, nakon Pavelića, najbezobzirniji i najkrvoločniji dužnosnik u državi.

U sličnom je duhu maršal Slavko Kvaternik, bivši ministar vojske, vrhovni zapovjednik oružanih snaga i prvi čovjek do Pavelića u prvih godinu i pol ustaškoga režima, napisao: „Dr. Pavelić je, uz pomoć Nijemaca [...] nastavio svoju politiku osvete i razaranja do posljednjih dana NDH. On je ubijao i vješao vlastite građane, prouzročio trogodišnji građanski rat... uništio Hrvatsku i besramno je s ustašama pobjegao u inozemstvo, okaljavši vlastiti javno dani zavjet da će se on i ustaše boriti u šumi do posljednjeg daha.”⁶⁶

Još jednu razornu prosudbu o ustašama dao je velečasni Dragutin Kamber, katolički svećenik, ustaški dužnosnik i za neko vrijeme zamjenik vojnoga kapelana oružanih snaga NDH. U posthumno objavljenom članku stoji:

Mnogi ljudi, nakon što se podsjetite na našu ratnu NDH, vide samo aspekt zla koji je ona unijela u našu sadašnjost i budućnost. Bez ikakve sumnje, bilo je zla, nažalost, bilo ga je čak i previše. Popriličan broj onih koji su usmjerali naše ljudske i nacionalne sudbine tijekom rata pokazali su, nažalost, da nisu bili sposobni voditi čak ni oveće kućanstvo za uzgoj stoke, a kamoli na odgovoran, politički mudar i državnički način upravljati državnim brodom u vihorima rata i Balkana i svjetskih previranja.⁶⁷

Drugi bivši ustaški vladin dužnosnik i neposredni promatrač hrvatske ratne političke scene rekao je:

Da je Hrvatska tijekom četiri godine svoga postojanja uspjela u ustrojavanju svoje uprave na način kakav se od nje očekuje, da je djelovala kao snaga europskoga pozapadnjenja, da je u srcima svojih građana i svih religioznih vjerovanja i svih nacionalnosti ostala zapamćena kao draga uspomena na život na Zapadu i unutar Zapada, onda danas, vjerujemo, ne bi postojala divergentna gledišta o njoj, odbacujući način na koji je uspostavljena i činjenicu da je nestala. ... [Njeni čelnici] nisu uspjeli uvidjeti da su načela ljudskosti, pravde i zakonitosti bili integralni dijelovi hrvatske državne lade, bez kojih bi ona neizbježno potonula.⁶⁸

To su poslijeratne osude ustaškog režima bivših ustaških dužnosnika. Međutim čak i tijekom rata ustaše i neustaše iznosili su brojne optužbe jednake ovima. To su bile kritike pukovnika Ladislava Medveda i potpukovnika Ivana Babića; Juretićev izvještaj; prigovori onoga dijela HSS-a koji je ostao vjeran Mačeku, uključujući i Jančikovićev izvještaj; i napadi lijevoga krila stranke koje je surađivalo s partizanima. Posebno je vrijedna spomena promemorija koju su Paveliću poslali Marko Došen, glasnogovornik Hrvatskoga sabora, i njegovi supotpisnici od 30. studenoga 1942 (vidi 8. poglavlje). U pismu Paveliću 6. ožujka 1942. nadbiskup Štepinac prosvjedovao je protiv općeg bezakonja i protiv niza prekoračenja ovlasti usmjerenih protiv Židova i srpsko-pravoslavnih obraćenika na katolicizam. On je bio siguran da te nepravedne mjere nisu dolazile od samoga Pavelića, „već prije od neodgovornih osoba koje je vodila strast i osobna pohlepa”. No zaključio je: „Poglavniče! Nemojte dopustiti ovim neodgovornim i nedobrodošlim elementima da naruše istinsku dobrobit našeg naroda. Narušavanje zakona prirode u ime naroda i države potaknut će osvetu prema narodu pa čak i prema državi. Unutar granica ove zemlje rodilo se ogorčenje koje će proširiti duh osвете, dok izvana neprijatelj napada naše moralne vrijednosti.” Strah da bi ustaške političke mjere mogle prouzročiti osvetu Srba nakon rata izrazili su u svojim pismima i nadbiskup Ujčić iz Beograda, franjevački svećenik i povjesničar Dominik Mandić, pa čak i neki seljaci nadbiskupu Štepinu već 1941. godine. Doseg te teme također je ispitivao Mladen Lorković nakon što je razriješen dužnosti. U pismu Paveliću na deset stranica od 5. rujna 1944, koje je Pavelić kasnije pročitao poslaniku Kascheu, Lorković se požalio da su se prema njemu i Vokiću mnogo gore ponijeli nego što je to bio slučaj s obojicom Kvaternika i s Budakom, i strahovao je da bi ga mogli likvidirati „mračni elementi” iz Pavelićeve osobne garde. Također je napisao da će „bez obzira na to kako rat na kraju završio, doći do užasnog osvetničkog pohoda u Hrvatskoj”.⁶⁹ Koliko je samo proroštva pokazao u odnosu na oba ova slučaja.

Općenito se u ustaškoj državi pretpostavljalo da bi, ako četnici pobijede na kraju rata, osvetla bila mnogo gora nego kad bi pobijedili partizani. Zapravo,

kao što sam objasnio u knjizi o četnicima, smatralo se da bi srpska osveta protiv Hrvata za ustaške zločine bila „sveta dužnost” srpskoga naroda. Iako nisu točno odredili broj likvidiranih ljudi, četnici su ugrubo izračunali da bi, u istim razmjerima u kojima su ustaše ubijali Srbe, oni ubijali ustaše i hrvatsku inteligenciju koja ih je podupirala, što znači oko 600.000 do 800.000 ljudi.⁷⁰

O NDH, Paveliću i ustaškom režimu mora se suditi samo na temelju izvora o njima. Proučavanje tih izvora neizbježno vodi do zaključka da je NDH bila proglašena u zlosretno vrijeme od strane ekstremnih političkih elemenata, pod nepovoljnim starateljstvom, koje je zaživjelo na iskvarenim načelima, u službi tiranskih sila, i koje je moglo završiti samo na tragičan način. Ustaše i njihovi klerikalni saveznici koji su neprestano naglašavali da je Hrvatska pripadala zapadnom svijetu zbog svoje religije, kulture i tradicije, prakticirali su politiku i ideologiju koji su bili antiteza zapadnih ideala.⁷¹ NDH je imala mnogo otvorenih neprijatelja. Doda li se tome vođa kao što je Ante Pavelić, režim kao što je onaj ustaški i strani saveznici kao što su nacistička Njemačka i fašistička Italija, njezino uništenje bilo je osigurano.

Zbog mnogih nerazumnih i barbarskih djela ustaškoga režima usmjerenih protiv Srba, Židova, Roma i protuustaški nastrojenih Hrvata, kao i njegova krajnja servilnost prema Njemačkoj i u manjoj mjeri prema Italiji kao okupacijskim silama, njegov učinak na povijesnu predodžbu o hrvatskom narodu bio je iznimno negativan kako u Jugoslaviji tako i u inozemstvu. Formalistički argument koji razdvaja proglašavanje NDH 10. travnja 1941. od njezinih političkih mjera tijekom sljedećih četiriju godina – koji su mnogi Hrvati u emigraciji iznosili, a koji su željeli zaboraviti svoju povezanost s ustaškim režimom ili koji nisu voljeli ustaše premda im se sviđa zamisao o nezavisnoj hrvatskoj državi – neodrživ je. Proglašavanje NDH nije bilo posljedica široko rasprostranjene narodne hrvatske revolucije, nova država nije bila nezavisna, njezine političke smjernice nisu poticale mir u zemlji i njeno postojanje nije bilo ni u kratkoročnom ni u dugoročnom interesu hrvatskog naroda. Povrh svega, mora se ponoviti da, bez obzira na to kako Drugi svjetski rat završio, NDH nije mogla preživjeti kao slobodna i nezavisna država: u slučaju pobjede sila Osovine ona bi potpala pod još veće ropstvo Italije i Njemačke nego što je to bilo za vrijeme rata, dok bi u slučaju savezničke pobjede ona ponovno postala dio iznova uspostavljene Jugoslavije.

U prvoj knjizi studije o ratu i revoluciji u Jugoslaviji od 1941. do 1945. gotovo smo isključivo istraživali srpske četnike generala Draže Mihailovića. Četnici su igrali jedinstvenu ulogu u Europi koju su okupirale sile Osovine. Oni su prvotno izjavljivali da su skupina koja pripada pokretu otpora, međutim na kraju su postali kolaboracionisti Nijemaca i Talijana, suprotstavljajući se partizanima kako bi stekli kontrolu u Jugoslaviji nakon rata i u manjoj mjeri nad

ustašama u Hrvatskoj kao i ostalim kolaboracionističkim snagama u Srbiji. Taj ih je put na kraju odveo do raspada i poraza.

U ovome, drugom dijelu studije, bavili smo se stranim okupacijskim režimima i različitim domaćim kolaboracionističkim snagama koje su ušle u savez s njima i protiv zapadnih Saveznika i protiv partizana koje su vodili komunisti. Iako su mnoge od kolaboracionističkih snaga više bile orijentirane prema Zapadu nego prema silama Osovine, sve su se naposljetku pridružile potonjima protiv onoga što se smatralo većom prijetnjom – naime, vremenom se zaključilo kako ta, najveća opasnost, dolazi od komunističkih partizana. To se također pokazalo gubitničkom strategijom.

U trećem dijelu namjera nam je opisati komunističke partizane, onu domaću skupinu u Jugoslaviji koja je od početka bila i koja je tijekom cijeloga rata ostala nedvosmisleno suprotstavljena svim stranim okupacijskim režimima i domaćim kolaboracionistima. Vidjet ćemo kako su partizani nastali i razvili se u borbi protiv stranih i domaćih snaga; kako je, s vremenom, cijela zemlja postala poprište njihovih ratnih operacija i kako su, uz pomoć zapadnih Saveznika, ostvarili pobjedu i nakon rata postali vladari Jugoslavije.

Bilješke

¹ Za podroban opis njemačkoga povlačenja iz Grčke preko Makedonije i središnjeg Balkana prema Bosni, i zatim sjeverozapadno kroz Bosnu, Hrvatsku i Sloveniju te sjeverno kroz Bosnu, Slavoniju, sjeverozapadnu Hrvatsku i Sloveniju, vidi prikaz Ericha Schmidta-Richberga, jednoga od sudionika, *Der Endkampf auf dem Balkan*. General Schmidt-Richberg bio je načelnik stožera grupe armija E, koje su bile raspoređene u Grčkoj. Prilikom recenzije knjige, pukovnik Dušan Strajnić, jugoslavenski vojni pisac, usporedio ju je s izjavom koju je general pukovnik Alexander Lohr dao dok je bio jugoslavenski ratni zarobljenik čekajući na suđenje kao ratni zločinac i zaključio je da se u velikoj mjeri zasnivala na odjeljcima 11-20 Löhrove izjave. Prema Strajniću, Schmidt-Richberg je dodao komentare, proširenja i naslove poglavlja i odjeljaka te je napisao uvod i zaključak. Vidi Strajnić, recenzija knjige *Das Ende [Der Endkampf] auf dem Balkan*. Glavne kritičke primjedbe Jugoslavena knjizi bile su o tome kako nisu spomenute partizanske jedinice koje su se borile protiv Nijemaca čim su ušle na jugoslavenski teritorij u Makedoniji. Schmidt-Richberg samo je spomenuo bugarske divizije, koje su promijenile tabor i koje su se sada borile protiv Nijemaca. Međutim, Jugoslaveni su tvrdili da je glavni teret borbi protiv Nijemaca bio na njima i da Bugari nisu imali srca boriti se protiv svojih prijašnjih saveznika. Ta se tvrdnja odnosi na partizanske operacije na području između grčke granice na jugu i rijeke Drine na sjeverozapadu – na Makedoniju, južnu Srbiju, Kosovo i Metohiju te na Sandžak. Zanimljivo je primijetiti da na nekoliko karata grupa armija E koje pokazuju njihovo povlačenje kroz Makedoniju i Srbiju prema rijeci Drini¹ Bosni gotovo nema oznaka za jugoslavenske partizanske jedinice. Vidi Micr. No. T-501, Roll 266, Frs. 404-427. O doprinosu bugarskih jedinica u borbi protiv Nijemaca u jesen

Kraj kolaboracionističkih režima u Jugoslaviji

1944. u Makedoniji i Srbiji još naveliko raspravljaju jugoslavenski i bugarski vojni povjesničari.

Medu ostalim njemačkim djelima o povlačenju njemačkih jedinica iz Grčke, vidi i Lanz, *Gebirgsjäger: Die 1. Gebirgsdivision*, str. 257-60, 278-94.

² Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien*, str. 145.

³ Vrančić, *S bielom zastavom preko Alpa*, ta knjižica nema veliku vrijednost, iako ju je pisao sudionik. Tipično, Vrančić ne daje najzanimljiviji dio informacije o cijeloj toj epizodi, naime tekst memoranduma koji su ustaške vlasti poslale savezničkom zapovjedniku na Sredozemlju u Caserti. On napominje (str. 24) da je jednu kopiju sam odnio feldmaršalu Alexanderu, a da su drugu kopiju nosila tri britanska pilota koji su bili ratni zarobljenici u NDH i koji su bili voljni obaviti taj zadatak. Memorandum koji su nosili britanski piloti može se naći u F. O. 371/48814, R 8237/6/92. Zrakoplov koji je vozio te ljude i ustaškog poručnika Vitomira Dubaja zaustavili su partizani u zračnoj bazi u blizini Zadra. Britanske su pilote poslali u Italiju s memorandumom, Dubaja su ustrijelili, a zrakoplov su zadržali. Tekst memoranduma objavljen je u Jugoslaviji u *Suđenje ... Stepincu*, str. 46-48; on sadrži dodatnu rečenicu koja se ne nalazi u izvorniku poslanom u Italiju, u kojem je izražen smisao da je vlada NDH bila voljna prihvatiti bilo kakve granice za svoju državu koju saveznici odrede. To je vjerojatno ranija verzija tog dokumenta.

⁴ Kiszling, *Die Kroaten*, str. 218.

⁵ Za izvještaj generala Clarka iz 15. grupe armija od 7. svibnja feldmaršalu Alexanderu o primitku Löhrova prijedloga, vidi W. O. 204/1358 A XC/A 51348. Harold Macmillan, britanski predstavnik pri Vrhovnom zapovjedništvu savezničkih snaga za Sredozemlje, 10. svibnja je obavijestio zapovjedne položaje kojih se to tiče kako je „[Löhrov] poslanik obaviješten da se njemačke snage koje se nalaze pred Rusima moraju predati njima, dok se one snage koje se nalaze pred snagama maršala Tita moraju predati potonjima”. Dodano je da 8. armija mora prihvatiti predaju samo od onih snaga koje su stvarno u vezi s 8. armijom. Vidi F. O. 371/48814 R 8222/6/92. Nema sumnje da se ta odredba odnosila i na oružane snage NDH koje su bile pod Löhrovim zapovjedništvom.

⁶ Goodrich i Carrol, *Documents on American Foreign Relations*, vol. 7, str. 185. Ista odredba, da njemačke armije i armije pod njihovim nadzorom odlože svoje oružje i ostanu na položajima koje zauzimaju u trenutku kad je predaja stupila na snagu, pronađena je u dokumentu potpisanom u Berlinu 8. svibnja 1945. Vidi str. 185-187.

⁷ Za dokumente koji su objavljeni na Moskovskoj konferenciji, vidi Carnegie zaklada za međunarodni mir, *International Conciliation*, 1943, br. 395, str. 599-605. „Bezuvjetna predaja” je spomenuta, ali se nije dalje razrađivala. Za konferenciju na Jalti, vidi United States, Department of State, *Foreign Relations ... The Conferences at Malta and Yalta, 1945*, str. 110-18, 613-15, 624-27, 978-79. Za kritiku koncepta „bezuvjetne predaje”, vidi Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, sv. 2, str. 298-302, 602-3; Churchill, *The Second World War*, sv. 4, str. 683-91; Sulzberger, *Such a Peace*, str. 17-19, 115.

⁸ Churchill, *The Second World War*, sv. 6, str. 440-54; Eisenhower, *Report by the Supreme Commander*, str. 118-120. O Hitlerovim nadama tijekom njegovih posljednjih dana da će Njemačka biti spašena zbog razmirica između zapadnih Saveznika i Sovjeta vidi „Hitlers letzte Lagebesprechung”.

⁹ Ljekić, „Od Ivan Planine do Bleiburga”, str. 1-139. (iz dodatka). Ivan planina nalazi se jugozapadno od Sarajeva, a Bleiburg/Pliberk je selo u Austriji blizu slovensko-austrijske granice gdje se jugoslavenske kvislinške jedinice predale partizanima 15. svibnja 1945. godine. Vidi i izvještaj M. G. Polića, ustaškog kapetana, „Od Mostara do Bleiburga” (na

hrvatskom), koji je u 48 nastavaka izlazio u *Hrvatskom glasu* (Winnipeg, Man.) od 31. srpnja 1965. do 15. listopada 1966. godine.

¹⁰ Šiljegović, „Zadatak je bio: osloboditi Istru i Trst”.

¹¹ Vidi poslijeratno ispitivanje Eriha Lisaka koji je putovao od Zagreba u autu s Pavelićem, Pavelićevim sinom Velimirom i s dvama vozačima, i koji se od njih odvojio u Austriji negdje oko 20. svibnja 1945. da ne bi pobudio sumnju o Pavelićevu boravku. A VII, fond NDH, reg. br. 2/6, kutija 9, 1. O., str. 18-21.

¹² General pukovnik Lohr, njemački vrhovni zapovjednik za jugoistočnu Europu, bio je zarobljen pa je pobjegao i ponovno uhvaćen u tjednu u kojem je uslijedila predaja njemačkih snaga na zapadnoj, talijanskoj i sovjetskoj fronti, nakon što su se nastavile borbe u Jugoslaviji. Lohr je dobro poznao sadržaj dokumenta o predaji, jer je bio na sastanku s feldmaršalom Kesselringom u Grazu 6. svibnja i jer je bio pod njegovim vrhovnim zapovjedništvom od 22. travnja. Međutim, umjesto da zapovijedi svojim jedinicama da prestanu s borbom i da se predaju, on je s njima pokušao pobjeći na austrijski teritorij. Došlo je do njegova zarobljavanja i postoji nekoliko verzija kako se to zbilo. Kiszling ga, služeći se austrijskim vojnim izvorima, prikazuje u nesebičnom i viteškom svjetlu. On ostaje pritom da se Lohr svojevoljno predao partizanima i otišao u zarobljeništvo kako bi podijelio sudbinu svojih vojnika (*Die Kroaten*, str. 211, 220). Međutim, Kiszling je bio Lohrov osobni prijatelj i on ili nije bio svjestan ili je odabrao odbaciti odredbe predaje koje su Lohra ovlatile da se preda vojsci protiv koje se borio. Potonje je vjerojatnije s obzirom da potkrepljuje Kiszlingovu tezu o nesebičnom zapovjedniku. Međutim, prema izvorima jugoslavenskih komunista, koje su potvrdili ostali izvori i postojeći materijali, Lohr se nije svojevoljno predao. Prvo ga je 9. svibnja zarobila 14. slovenska divizija na jugoslavenskom teritoriju. U razgovoru s jugoslavenskim predstavnicima on je za razmjenu ponudio sve svoje naoružanje i zalihe za dopuštenje da se povuče sa svojim jedinicama u Austriju, što je bio prijedlog koji, naravno, nije bio prihvaćen. Nagovorili su ga da izda zapovijedi svojim jedinicama da prestanu s borbenim djelovanjima, što su one pak odbile učiniti. On je potom pobjegao od onih koji su ga zarobili, opozvao je zapovijedi koje je izdao dok je bio zarobljen, prešao na austrijski teritorij i uspostavio vezu s Britancima. Njemačke jedinice koje su se još nalazile u Jugoslaviji nastavile su se povlačiti prema Austriji, većinom neprestano se boreći. Lohrov bijeg uvelike je uzdrmao partizansko zapovjedništvo te je uloženi silovit napor da ga se opet zarobi, što im je i uspjelo 13. svibnja. On i ostali njemački časnici i njihovi ljudi odvedeni su u Jugoslaviju kao ratni zarobljenici. Vidi Basta, *Rat posle rata*, str. 63-71.

U Jugoslaviji su Lohra intenzivno ispitivale jugoslavenske vlasti, koje su željele utvrditi djelokrug njegovih aktivnosti i upotpuniti svoje poznavanje njemačkih akcija usmjerenih protiv partizanskih snaga tijekom rata. Njemu se naposljetku sudilo pred jugoslavenskim vojnim sudom i optužen je za ratne zločine: da je zapovijedao 4. Luftwaffe skupinom koja je bombardirala Beograd 6. travnja 1941; da je provodio brutalnu politiku strijeljanja talaca i paljenja sela; da je organizirao Četvrtu i Petu ofenzivu protiv partizana 1943, tijekom koje je većina partizana koji su završili kao zarobljenici, uključujući i one ranjene, strijeljana na licu mjesta; i tako dalje, završavajući s njegovim zapovjednim odlukama iz posljednja dva tjedna rata. Zajedno s mnogim drugim njemačkim generalima i dužnosnicima okupacijskoga režima osuđen je na smrt i pogubljen.

Prema Basti, str. 71, Lohr je pokazao veliku prisebnost na svome suđenju, za razliku od nekih drugih generala, i prihvatio je presudu kao dio rizika koji spada u vojnu profesiju. Austrijanac po rođenju, čiji je otac bio Austrijanac, a majka Ruskinja, on je bio jedini ruski pravoslavni časnik s činom generala u njemačkoj vojsci. Smatrali su ga stručnjakom za

balkanska pitanja nakon što je kao mladi austrougarski časnik služio vojsku u Bosni. Za ostale visoke njemačke časnike i dužnosnike kojima se u Jugoslaviji nakon rata sudilo kao ratnim zločincima, od kojih je veliki dio bio je pogubljen, vidi Foltmann i Möller-Witten, *Opfergang der Generale*.

- ¹³ Vidi, primjerice, I. Babić, „Military History”; Draganović, „Kalvarija hrvatskog naroda godine 1945”; Dragojlov, „Der Krieg 1941-1945”; Ljekić, „Od Ivan Planine do Bleiburga”. Vidi i Hefer, „Izručivanje Hrvatske vojske”. Nakon što je utvrdio da su se oružane snage NDH i civili predali Britancima, Hefer je tvrdio da ih je Velika Britanija bila obvezna zaštititi jer je bila potpisnica Ženevske konvencije iz 1929. o postupanju prema ratnim zarobljenicima. Izručivši ih Titovoj „srbokomunističkoj bandi”, Velika je Britanija počinila „jedan od najtežih i najvećih ratnih zločina” u povijesti.

Od vremena rata, hrvatski politički emigranti i antikomunistički simpatizeri napisali su iznimno mnogo knjiga i stotine članaka o Bleiburgu. S raspadom komunističke Jugoslavije toj je temi u novoj hrvatskoj državi također posvećena pozornost. Međutim, tek se treba pojaviti nepristrana znanstvena studija.

- ¹⁴ Basta, *Rat posle rata*; Crljen, „Informe del prof. Daniel Crljen, negociador croata”, str. 216-21.

- ¹⁵ Bethell, *The Last Secret*, str. 84-88. Vidi i niz članaka o blajburškoj tragediji trideset godina poslije u *Nova Hrvatska* (London), 11. svibnja 1975, koji su se pojavili u isto vrijeme kad i Bethellova knjiga i koja je uključivala intervju s njim. „Why did the English hand over the prisoners?” nalazi se na str. 12-15.

Vidi i dvodijelni članak Antonia Pitamitza „Lo sterminio dei Croati”, u *Storia Illustrata* (Milano), lipanj i srpanj 1984.

- ¹⁶ W. O. 106/4022, X/L 03659. Ovo je poruka feldmaršala Alexandera združenim načelnicima stožera i britanskim načelnicima stožera. U onome što se čini da je nešto malo ranija verzija iste poruke generalu Eisenhoweru, Alexander također spominje 24.000 slovenska vojnika i 200.000 hrvatskih i slovenskih izbjeglica. Vidi F. O. 371/48918, R 8700/1728/92.

- ¹⁷ Mastny, *Russia's Road to the Cold War*, str. 282; B. Novak, *Trieste, 1941-1954*, str. 197-200; Hunt, „Trst i Julijska krajina”; Biber, „Trst, Trieste, ali Trieste”.

- ¹⁸ I. Babić, *Military History*, str. 131-66, posebno str. 165. Taj članak, kao i većina radova hrvatskih političkih emigranata, pisan je prema sjećanju, bez korištenja ikakvih dokumenata. Vidi također Kiszling, *Die Kroaten*, str. 222.

Među bjeguncima je bilo mnogo proustaških klerikalaca – Ivo Bogdan, Ivan Oršanić, Vilko Rieger, Vinko Nikolić i Marijan Mikac. Po svemu sudeći, organizacije Katoličke crkve igrale su važnu ulogu u olakšavanju njihovog bijega. Moguće je da je katolička strana onoga što se poslije razvilo u „štakorsku vezu” – program američke vojske da se spasu ljudi iz Njemačke i zemalja koje nadziru komunisti iz istočne i jugoistočne Europe – već funkcionirala, barem u svome početnom stadiju.

- ¹⁹ Za Babićevu procjenu, vidi I. Babić, „Military History”, str. 165. Babićeve brojke zapravo su Kiszlingove, samo što je Babić brojku od 20.000 drugačije interpretirao. On je procijenio da je to bio broj vojnika oružanih snaga NDH koji su se izdvojili od ostalih vojnika i pobjegli u Austriju, dok je Kiszling rekao da je to bio broj onih koji su se izdvojili i vratili u Hrvatsku. Za Crljenovu procjenu vidi intervju s njim u *Otpor* 8, br. 3 (1982), str. 33-34. Za tvrdnje da je 250.000 Hrvata u Austriji i preostalih 160.000 u Sloveniji završilo u partizanskim rukama, vidi Prcela i Gulescu, *Operation Slaughterhouse*, str. 73-103, posebno str. 76, 92. Konačno, vidi Instituto croata latinoamericano de cultura, *Studia Croatica*, str. 25, 58, 364, 367, za njegove procjene.

General Luburić je tvrdio da je bilo 300.000 vojnika. Vidi nepotpisanu izjavu u *Drina* (Madrid), 1962, br. 7-9, str. 189.

²⁰ Kiszling, *Die Kroaten*, str. 219-23.

²¹ Za brojke iz službene povijesti Narodnooslobodilačkog rata, vidi Jugoslavija, Vojnoistorijski institut, *Oslobodilački rat*, prvo izd. (1958), sv. 2, str. 646. Drugo izdanje (1963-1965) istog djela, sv. 2, str. 634, daje iste brojke. Za Bastine brojke vidi njegov *Rat posle rata*, str. 102, a za brojke Koste Nada vidi „Krevet je tvrd za nemačkog generala”, četvrti u nizu intervjua s Nadom, u *NIN* (Beograd), 23. maj 1965, str. 12.

Za usporedbu, možemo spomenuti da je u dnevnoj zapovijedi koju je Tito izdao 15. svibnja 1945, u kojoj je pohvalio jedinice koje su se borile protiv njemačkih i kvislinških snaga na austrijskoj granici, utvrđeno da je u prethodna dva tjedna zarobljeno oko 100.000 neprijateljskih vojnika, iako njihova nacionalnost nije bila dana. Vidi *Zbornik DNOR*, 2. serija, 1. knjiga, str. 637.

²² *Borba* (Beograd), 12. mart 1964. Savez boraca je uložio prosvjed Zapadnoj Njemačkoj zbog tužbe koju je podigla jedna njemačka skupina protiv Jugoslavije optužujući je za navodnu smrt 100.000 njemačkih ratnih zarobljenika i 250.000 folksdojčera. Iste je brojke službeno objavilo jugoslavensko Ministarstvo unutrašnjih poslova u *Borbi* (Beograd), 8. februar 1949. godine.

²³ Činjenica da se Lohr odrekao svoga zapovjedništva nad oružanim snagama NDH dan prije nego što je bezuvjetna predaja stupila na snagu teško se može iskoristiti kao argument da potonje nisu bile obvezne odložiti svoje oružje u 23:01 sati 8. svibnja. Osim toga, njemačke jedinice na jugoslavenskom teritoriju također su odbile pokoriti se toj jasnoj zapovijedi.

²⁴ *Politika* (Beograd), 5. avgusta 1962, prvi nastavak niza članaka nazvan „Kako je uhvaćen general Draža Mihailović”, Gojka Banovića i Koste Stepanovića. Vidi i Tomasevich, *The Chetniks*, str. 437-438.

²⁵ Ljekić, „Od Ivan Planine do Blaiburga”, str. 9.

²⁶ O nadama različitih snaga u Jugoslaviji, vidi Bethell, *The Last Secret*, str. 71-72; Kern, *General von Pannwitz und seine Kosaken*, str. 135, 140-142; Tomasevich, *The Chetniks*, str. 430-432, 441-450. Za Hitlerove nade vidi „Hitlers letzte Lagebesprechung”.

²⁷ Oni koji to tvrde uključuju Luburića, „Ustaštvo”; V. Nikolić, *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*; Omrčanin, *Military History of Croatia*; Prcela, *Operation Slaughtertown*; Vrančić, „Postrojenje i brojčano stanje Hrvatskih oružanih snaga”; pa čak i profesor Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike*.

Prvo i drugo izdanje *Bleiburške tragedije hrvatskog naroda* objavljeno je u Münchenu i Barceloni 1976. i 1977, a treće izdanje u Zagrebu 1993. godine. U drugom i trećem izdanju dodane su samo neke uvodne primjedbe, a u trećem izdanju i kazalo imena; paginacija je ostala neizmijenjena.

²⁸ Posjetio sam naselje Bleiburg u ljeto 1967. i lokalna mi je policija pokazala put do mjesta jugoistočno od gradića gdje su oni tvrdili da je došlo do predaje oružanih snaga NDH. Iako je poljana oko naselja prilično velika, teško je vjerovati da bi mogla primiti mnoštvo o kojima govore ustaški i proustaški pisci. August Walzl, u *Kärnten 1945*, nije mogao u Bleiburgu pronaći lokalne dokumente o događajima iz sredine svibnja 1945. i iz prihvaćene Kiszlingove verzije.

²⁹ Tu sam informaciju dobio od pukovnika Daniela Swetta, umirovljenog pripadnika mornaričkog pješaštva SAD-a.

³⁰ Kao što je navedeno iz drugog izvora, u Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike*, str. 116-117. Zanimljivo je da drugi preživjeli iz ustaškog izaslanstva Britancima – general Ivan

Herenčić nije, prema mojim spoznajama, napisao ni riječ o tom pitanju.

²¹ Za partizanske izvore vidi izvještaje različitih divizija partizanske Treće armije o njihovim završnim operacijama na jugoslavensko-austrijskoj granici, u *Zbornik DNOR*, 11. serija, 3. knjiga, str. 563-564, 594-596, 603-627, 631-647. Za ustaški izvor vidi Ljekić, „Od Ivan Planine do Blaiburga”, str. 43-101. Vidi i Aleksić, „Vojni aspekti”, str. 41-43, i Ferenc, „Predaja nemške vojske iz jugovzhodne Evrope”, str. 814-816.

²² Za nekoliko novijih obrada događaja s kraja rata, vidi Biber, *Konec druge svetovne vojne u Jugoslaviji*, radove s Četvrtog okruglog stola jugoslavenskih i britanskih povjesničara, objavljene 1986, i dvije knjige koje je objavio novinski časopis *Start: Bleiburg: Otvoreni dossier*, uredio Marko Grčić, oba su, i prvo i drugo izdanje, objavljeni 1990, i *Križni put*, Borisa Vlašića i Aleksandra Vojinovića, objavljen 1991. godine. Žerjavićev se članak nalazi u drugom (proširenom) izdanju knjige *Bleiburg: Otvoreni dossier*. Žerjavić je objavio i posebnu knjigu – *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*.

³³ Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*.

³⁴ Lako je moguće da su partizanske vlasti čule za pokrete američkih jedinica pod zapovjedništvom generala Georgea Pattona iz Austrije prema sjeveroistočnoj Italiji i da su to tumačili kao moguću prijetnju njima samima. Patton je zapravo zabilježio u svoj dnevnik i u svoja pisma između 17. i 24. svibnja da su jedinice stavljene u pokret u slučaju da se Tito pokaže nepokornim. Vidi Blumenson, *The Patton Papers: 1940-1945*, sv. 2, str. 715-18. Međutim, kao što je prije spomenuto, Tito je postao pomirljiviji glede pitanja Trsta i stoga Saveznici nisu trebali zaprijetiti da će angažirati američke snage kako bi Jugoslaveni prisilili na ustupke.

³⁵ Najpoznatiji pokušaj ustaša da infiltriraju agente u Jugoslaviju bila je takozvana Operacija Gvardijan tijekom 1947-1948, koju je organizirao i kojom je iz Austrije upravljao bivši ustaški obavještajni časnik, bojnič Božidar Kavran. Za vrijeme te operacije, Jugoslaveni su se služili tehnikom sličnoj onoj kojom su se služili da uvjere Mihailovića da ostanu u zemlji, to jest, stupili su u vezu s njima preko veze za koju su ustaše mislili da je njihova radijska postaja i njihov radiosignal u Hrvatskoj. Između 22. srpnja 1947. i 3. srpnja 1948. jugoslavenske sigurnosne službe namamile su osamnaest skupina ustaša s ukupno 98 ljudi u zemlju, uhativši ih dok su ulazili, a da nisu izazivali sumnje u ustaškoj organizaciji u inozemstvu, tako da se na kraju pojavio i Kavran, mozak cijeloga tog projekta. Našao se s jugoslavenskim sigurnosnim službama koje su se predstavile kao ustaše, i nije ništa posumnjao sve dok ga, nakon dugog razgovora s njima, nisu obavijestili da je u rukama jugoslavenske tajne službe. Za jugoslavenski izvještaj, očigledno službeno iniciran, vidi Vuković, *Operacija Gvardijan*. Za ustaško viđenje vidi *Tragedija Kavrana i drugova* Ivana Prusca, sudionika koji je proveo 15 godina u jugoslavenskom zatvoru i zatim pobjegao u inozemstvo kako bi ispričao ovu priču. Prusac daje imena i činove svih 98 muškaraca na str. 262-266. Prema jugoslavenskoj verziji toga događaja, neki su ustaški agenti radili za zapadne obavještajne službe, što je vrlo vjerojatna pretpostavka s obzirom da se to dogodilo prije isključivanja Jugoslavije iz Kominterne u lipnju 1948. godine.

³⁶ Bakarić, u: HDA, fond CK SKH, Sjednica CK KPH, 3. VIII. 1945.

³⁷ Bareza, „Katastrofa Blaiburga”, str. 31-43, posebno str. 42. Bareza opisuje Pavelića u vrlo negativnim tonovima. Vjeruje da je Pavelić unaprijed pripremao svoj bijeg, putujući s vrlo malom skupinom i izbjegavajući kontakt sa svojom vladom i vojnim zapovjednicima kako ne bi ugrožavao vlastitu sigurnost.

³⁸ Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike*, str. 116; Ljekić, „Od Ivan Planine do Blaiburga”, str. 16-19.

- ³⁹ Likvidacija Lorkovića i Vokića, zajedno s Ljudevitom Tomašićem i Ivankom Farolfijem iz Hrvatske seljačke stranke i nekolicinom pukovnika iz vojske, zbila se u posljednjem tjednu rata pod okolnostima koje još nisu razjašnjene. Svi su ti ljudi bili utamničeni od rujna 1944. Vidi Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike*, str. 111-16.
- ⁴⁰ Krizman, *Pavelić u bjekstvu*, posebno 5. i 6. poglavlje.
- ⁴¹ Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien*, str. 146-152; W. O. 170/4184, 98868; Jareb i Omračanin, „The End of the Croatian Army”, str. 122, 164. Vidi i izvještaj koji je Alexander Lohr dao svojim jugoslavenskim istražiteljima nakon rata, „Beantwortung der an mich gerichteten kriegsgeschichtlichen Fragen”, u A VII, fond NOP, reg. br. 1/1, kutija 70/1, str. 81, 92.
- Izvještaji o gubicima njemačkih jedinica u listopadu i studenom 1944. pokazuju da se već u to vrijeme 35 do 40% gubitaka (i prema tome vjerojatno vojno sposobnog ljudstva) u tim trima divizijama odnosi na Nijemce. Vidi Micr. No. T-311, Roll 195, Frs. 235-236, 268-269.
- ⁴² Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien*, str. 223-28; Löhrov izvještaj (vidi bilješku 41), str. 85, 95-97.
- ⁴³ Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien*, str. 278-82; Löhrov izvještaj (vidi bilješku 41), str. 85, 100-101. O Hrvatima koji su putovali do Slovenskoga primorja i zatim se povukli u Italiju, vidi Antić, „Hrvati u srpskim dobrovoljačkim odredima”, str. 443-444. Vidi i Aleksić, „Vojni aspekti”, str. 44.
- ⁴⁴ Vidi 11. poglavlje, str. 551-552. i bilješku 82.
- ⁴⁵ Čak i nakon što je Mihailović izgubio svoj položaj kao ministar vojske, mornarice i zrakoplovstva u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi u svibnju 1944, i potom svoj položaj načelnika štaba Vrhovnog zapovjedništva u kolovozu 1944, slovenski domobrani (kao i četnici diljem Jugoslavije), nastavili su ga otvoreno ili tajno priznavati za svoga vrhovnog zapovjednika.
- ⁴⁶ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 440-49.
- ⁴⁷ Za pokušaj kolaboracionističkih snaga da djeluju zajedno, vidi Aleksić, „Potrebno je preispitati prošlost”, str. 440-441. Za molbu biskupa Rožmana vidi Clissold, *Whirlwind*, str. 223.
- ⁴⁸ Biber, *Tito Churchill, strogo tajno*, različiti dokumenti između str. 490-550; Churchill, *The Second World War*, sv. 6, str. 551-561; Hunt, „Trst i Julijska krajina”; Biber, „Trst, Trieste, ali Trieste”.
- ⁴⁹ Debeljak, „Prvi slovenski parlament”, posebno str. 280, 285-286.
- ⁵⁰ Za događaje kako ih tumače domobrani, vidi *Vetrinjska tragedija* i izvore koji su ondje dani. Vidi i Karapandžić, *Kočevje – Titov najkrvaviji zločin*. Vidi Tolstoj, *The Minister and the Massacres*, za podrobnu optužnicu britanskih postupaka. Tolstoja su poslije tužili za klevetu zbog optužbi, i izgubio je. Za događaje kako su ih vidjeli partizani, vidi Strle, *Veliki finale na Koroškem*. Za Zerjavićeve brojke vidi njegovu knjigu *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*. Vidi i Titov govor u Ljubljani 26. svibnja 1945, u *Sabrana djela*, sv. 28, str. 76-79.
- ⁵¹ Željeznov, *Rupnikov proces*.
- ⁵² Vidi Ivanič, *Dachauski procesi*.
- ⁵³ Jedinicu pripadnika Ljotićevih snaga od oko 40 ljudi pod zapovjedništvom bojnika Milorada Mojića, zaustavili su ustaše na zagrebačkom željezničkom kolodvoru 7. prosinca 1944, odveli ih u okolicu grada te ih smaknuli. Na sličan su način skupinu od oko 120 četnika, uključujući jedan dio bolesnih i ranjenih, izvukli iz vlaka u Kostajnici 17. prosinca

1944. i masakrirali ih. Vidi B. Kostić, *Za istoriju naših dana*, str. 186-189. Vidi i Luburić, „Ustaštvo”, str. 21.

⁵⁴ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 446-49.

⁵⁵ B. Kostić, *Za istoriju naših dana*, str. 250. Ovu je informaciju potvrdio Svetolik Lazarević iz Wellingtona, Novi Zeland, bliski Ljotićev suradnik, koji se vozio u istom autu i koji je sam bio teško ozlijeđen. Nesreća se dogodila jer vozač nije na vrijeme opazio da je mali most na cesti srušen i auto se sunovratio u jamu.

⁵⁶ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 451-452; B. Novak, *Trieste, 1941-1954*, str. 154.

⁵⁷ F. O. 371/48,890, R 11, 527/329/92.

⁵⁸ Borković, *Milan Nedić*, str. 387.

⁵⁹ *Kriegstagebuch*, sv. 4, dio 2, str. 1653.

⁶⁰ Vidi, u pogledu toga, Glaiseov izvještaj od 27. srpnja 1944. feldmaršalu von Weichsu, vrhovnom zapovjedniku za jugoistočnu Europu, u Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 465.

⁶¹ Vidi Jareb, „Iz korespondencije Dra Vladka Mačeka”, str. 311-339, za Radićeve i Mačekove poglede na hrvatsko-jugoslavenski problem. Pretpostavljam da su se upravo suprotni sentimentali mogli pronaći u spisima te dvojice političara.

⁶² Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, str. 317.

⁶³ Ustaški i proustaški pisci malo pozornosti pridaju bitnim problemima ustaškoga režima i NDH, vjerojatno zato što vide kohko je ta prošlost oskudna i slijede načelo da, što se manje govori o te četiri godine hrvatske povijesti, to bolje.

⁶⁴ Ovo je vrlo kontroverzno pitanje. Neki autori tome pridaju veliki značaj prilikom raspravljanja o razvoju događaja u NDH, posebno kad je riječ o zloporabi sile i krvavom rješavanju razmirica među nacionalnim i religioznim skupinama. Vidi, primjerice, Ciliga, *Sam kroz Evropu u ratu*, str. 430-441.

⁶⁵ Kvaternik, „Još jednom o Rimskim ugovorima”, str. 257. U drugom članku, kojemu je cilj bio prebaciti svu krivnju za nevolje NDH na Pavelića i Talijane, Kvaternik je napisao: „Svaka nacija ima sudbinu koju zaslužuje, uključujući i nas Hrvate. Mi smo sami ponajviše odgovorni za svoju propast, zato što smo tijekom četiri godine tolerirali protuhrvatsku vlast. Međutim to se nikad ne bi dogodilo da nije bilo agresivne talijanske politike koja je stvorila partizane, protiv kojih smo se borili sve do svibnja 1945.” Vidi „Riječi i djela”, str. 73-74. Kvaternikova tvrdnja da su Talijani stvorili partizane očito je neodrživa. Međutim, Talijani jesu uvelike pomogli partizanima svojim protupartizanskim političkim odlukama, svojim favoriziranjem Srba i četnika i povlačenjem golemog dijela svojih snaga iz Zone III. početkom ljeta 1942. godine. I partizani se jesu najviše okoristili talijanskom kapitulacijom u rujnu 1943, i politički i jer su ugrabili najveći dio njihova oružja.

⁶⁶ Citirano iz bilježaka maršala Kvaternika, str. 146, koje je napisao dok je bio u izbjeglištvu i poslije dok je čekao suđenje. S obzirom da su obojica Kvaternika uklonjeni sa svojih položaja na vlasti u listopadu 1942 – usprkos tomu što su učinili za Pavelića, oni su imali dobre razloge da budu ogorčeni, i to se mora uzeti u obzir kad se ocjenjuju njihove presudbe.

⁶⁷ Kamber, „Pavelićeva baština”, str. 5. Kamber je izjavio da bi i u slobodnoj Hrvatskoj Pavelić bio izveden pred sud. Kamber je umro u Torontu 30. lipnja 1969. godine.

⁶⁸ Radnić, „Razlike u pogledima i jedinstven nastup”, str. 77-78.

⁶⁹ Stepinčevo pismo Paveliću vidi u Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 310-312. Kopije deset pisama koje sam dobio od jednoga jugoslavenskog znanstvenika iz arhiva nadbiskupa Stepinca, u kojem on izražava strah onih pisaca koji su govorili da bi se Srbi mogli osvetiti Hrvatima nakon rata, nalaze se u mojoj dokumentaciji. Za Lorko-

viševo pismo Paveliću, koje potonji nikad nije objavio, vidi Kascheov izvještaj, u Micr No. T-120, Roll 5787, Frs. H302,156-57.

⁷⁰ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 260-61.

⁷¹ Tvrdi ju da je Hrvatska bila članica zapadnjačke obitelji nacija i tradicionalna braniteljica zapadne kulture i rimokatoličanstva naspram Turaka i istočnog pravoslavlja još su čvršće iznijeli neki pripadnici hrvatskoga katoličkog klera nego što su to učinili sami ustaše. Vidi, s obzirom na to, zbirku eseja objavljenih na talijanskom o hrvatskoj kulturnoj i crkvenoj povijesti koju je napisala skupina hrvatskih katoličkih svećenika pod nazivom *Croazia sacra* 1943. godine, posebno doprinose Ive Guberine i Krunoslava sv. Draganića (urednik). Knjiga, koju je službeno odobrila hrvatska katolička crkvena hijerarhija, prvenstveno je napisana kako bi neutralizirala nepovoljan dojam koje su političke mjere ustaškog režima izazivale u Italiji. Ona nije naglašavala prevladavajuću situaciju u NDH, već je onoliko koliko se odnosila na nju u potpunosti podržavala ustaški režim. Vidi Guberinin doprinos, „La formazione cattolica della Croazia”, posebno str. 30-33.